

KIESKEURIGE KIEZERS

EEN ONDERZOEK NAAR DE VERANDERLIJKHEID
VAN NEDERLANDSE KIEZERS, 2006-2010

TOM VAN DER MEER
ERIKA VAN ELSAS
ROZEMARIJN LUBBE
WOUTER VAN DER BRUG

DEPARTEMENT POLITICOLOGIE
UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM

'Het enige voorspelbare aan het Nederlandse electoraat
is zijn onvoorspelbaarheid.
Zijn enige stabiele kenmerk is zijn instabiliteit.'

Peter Mair, 2008*

Dankwoord

Dit werk maakt deel uit van het onderzoeksprogramma 'Adrift or adroit: On the sources of electoral volatility in the Netherlands, 2006-2010' dat gefinancierd is door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

De geanonimiseerde gegevens in dit onderzoek zijn beschikbaar gesteld door het 1Vandaag Opiniepanel. Het 1VOP-databestand kan onder voorwaarden beschikbaar worden gesteld aan derden. Daarvoor zal autorisatie nodig zijn van 1Vandaag en de uitvoerders van dit onderzoek. Neem contact op met Tom van der Meer (t.w.g.vandermeer@uva.nl).

Wij zijn ook veel dank verschuldigd aan Armèn Hakhverdian, Petra Klapwijk, Sarah de Lange, Huib Pellikaan, Philip van Praag, Gijs Schumacher, Eefje Steenvoorden en Catherine de Vries voor hun commentaar op eerdere versies van dit rapport.

Contact

Tom van der Meer
Departement Politicologie
Universiteit van Amsterdam

Binnengasthuis
Oudezijds Achterburgwal 237, kamer 2.24
1012 DL Amsterdam

020-5255304

t.w.g.vandermeer@uva.nl

<http://home.medewerker.uva.nl/t.w.g.vandermeer>

© Tom van der Meer, Erika van Elsas, Rozemarijn Lubbe & Wouter van der Brug

* *Het citaat van Peter Mair op de vorige pagina is ontleend aan de vertaling van Andeweg & Thomassen (2011)*

INHOUDSOPGAVE

Belangrijkste bevindingen

Is de Nederlandse kiezer de weg kwijt? Samenvattend essay

1. **Introductie: Grillige kiezers als maatschappelijk probleem?**
 - 1.1. Kiezers op drift?
 - 1.2. Een korte geschiedenis van politieke veranderlijkheid
 - 1.3. De staat van de democratie: wispelturige of kieskeurige kiezers
 - 1.4. Onderzoeksvragen
 - 1.5. Opzet en samenvatting
2. **Vijf veelgehoorde verklaringen van veranderlijkheid**
 - 2.1. Leeftijd en politieke socialisatie
 - 2.2. Kennis en politieke sofisticatie
 - 2.3. Maatschappelijke kwetsbaarheid of economisch profiel
 - 2.4. Verzuiling en maatschappelijke inbedding
 - 2.5. De media
3. **Onderzoeksverantwoording: het EenVandaag Opiniepanel**
 - 3.1. Het EenVandaag Opiniepanel (1VOP)
 - 3.2. Zelfselectie
 - 3.3. Een maat voor de veranderlijkheid van kiezers
 - 3.4. Analysemethoden
4. **Veranderlijkheid in kaart gebracht**
 - 4.1. Van macro naar micro: Veranderlijkheid als probleem van een samenleving
 - 4.2. De veranderlijkheid van individuele kiezers: partijvoorkeur
 - 4.3. De veranderlijkheid van individuele kiezers: politiek vertrouwen
 - 4.4. Geen syndroom van volatiliteit
5. **Veranderlijkheid van partijvoorkeuren**
 - 5.1 Een beschrijving van de volatielen: Wie zijn het, wat doen ze, waar wonen ze?
 - 5.2 Verklaringen van volatiliteit
 - 5.3 Volatiliteit in partijvoorkeuren nader onderzocht
 - 5.4 Conclusie
6. **Veranderlijkheid van politiek vertrouwen**
 - 6.1 Een beschrijving van de volatielen: Wie zijn het, wat doen ze, waar wonen ze?
 - 6.2 Verklaringen van volatiliteit
 - 6.3 Conclusie
7. **Slotbeschouwing**
 - 7.1. Kieskeurige kiezers en de staat van de Nederlandse democratie
 - 7.2. Strategische implicaties voor politieke partijen
 - 7.3. Niet kiezers maar politieke partijen als oorzaak van de veranderlijkheid

Referenties

Appendices

- Appendix A: Trends in het 1VOP
 Appendix B: Kiezersstromen
 Appendix C: Volledige regressietabellen

Over de auteurs

BELANGRIJKSTE BEVINDINGEN

Achtergronden

- De Nederlandse verkiezingsuitslagen, opiniepeilingen *en* vertrouwenscijfers zijn nooit zo grillig geweest als in het laatste decennium.
- De Nederlandse verkiezingen zijn sinds 1994 de meest grillige van West-Europa. In 2010 veranderde 23,7% van de Tweede-Kamerzetels van eigenaar.

Centrale vragen

- Wie zijn de veranderlijke kiezers? En wat zegt dit over de staat van de Nederlandse democratie?

Dit onderzoek: Hoofdconclusie

- Ondanks neerbuigende opmerkingen van talloze politici en politiek commentatoren over de grillige kiezer is de Nederlandse kiezer niet 'emotioneel, irrationeel of intuïtief' als 'los stuifzand'.
- Kiezers blijven trouw aan hun eigen opvattingen, maar niet noodzakelijk aan een enkele politieke partij. Zij zijn kieskeurig. Kiezers zijn begonnen te doen wat ze behoren te doen: kiezen. Kieskeurige kiezers maken hun uiteindelijke keuze uit een beperkt aantal, ideologisch soortgelijke partijen.
- De veranderlijkheid bij verkiezingen wijst dus niet op een crisis van de Nederlandse democratie.
- Wel is er een crisis van de gevestigde partijen. Zij zien hun vaste aanhang steeds verder slinken en worden één van vele middelgrote partijen. Het partijstelsel raakt hierdoor versnipperd. Het democratisch gehalte van de Nederlandse politiek wordt versterkt, maar coalities kunnen door de versnippering instabieler worden.

Over veranderingen in partijvoorkeur (zie hoofdstuk 4, 5)

- Meer dan de helft (55%) van de onderzochte Nederlandse kiezers veranderde tussen 2006 en 2010 minstens een keer van partij.
- Kiezers veranderen weliswaar van partij, maar zijn trouw aan een blok van soortgelijke partijen. Er is een links blok (PvdA, GroenLinks, SP) en een rechts blok (VVD, PVV, CDA, TON). D66 is zowel voor veel linkse als veel rechtse kiezers een alternatief; alleen met de PVV heeft D66 erg weinig uitwisseling van kiezers.
- Veranderlijkheid van partijvoorkeur komt voor onder alle sociale groepen en in alle regio's, maar niet in gelijke mate.
- Het meest veranderlijk zijn de middengroepen (middelbaar opgeleid, middeninkomen, kiezers uit het politieke midden), en niet de kiezers in de marge. De minst veranderlijke kiezers zijn (radicaal) links of (radicaal)rechts.
- Laagopgeleide kiezers veranderen het vaakst tussen ideologisch zeer uiteenlopende partijen. Kiezers die het meest geïnteresseerd zijn in de politiek, de meeste kennis erover hebben, en politiek nieuws het sterkst volgen, zijn het minst veranderlijk.
- Een deel van de veranderingen in partijvoorkeur wordt ingegeven door wantrouwen in de politiek. Maar zelfs onder de meest vertrouwende burgers veranderde 44% tussen 2006 en 2010 van partijvoorkeur.
- Oudere kiezers veranderen in de opiniepeilingen vaker van partijvoorkeur dan jongeren. Maar als het er echt op aankomt, bij de daadwerkelijke verkiezingen, zijn oudere kiezers juist trouwer aan hun partij dan jongere kiezers.
- De ontzuiling heeft zover doorgezet dat maatschappelijke inbedding in kerk, familie en verenigingsleven niet langer vanzelfsprekend leidt tot een consistente (minder veranderlijke) partijvoorkeur.
- De veranderlijkheid van partijvoorkeur verschilt met mediagebruik. De lezers van *de Telegraaf* veranderen het meest van partij.

Over veranderingen in vertrouwen (zie hoofdstuk 4, 6)

- De trends in de politiek-vertrouwenscijfers sinds 2002 zijn uitstekend te interpreteren als het gevolg van veranderende imago's van daadkracht en responsiviteit.
- De soms forse veranderingen in politiek vertrouwen worden veroorzaakt door heel veel kiezers die gelijktijdig een minimale verandering in het vertrouwen doormaken. Onder 52% van de kiezers is het vertrouwen tussen 2006 en 2010 wel eens veranderd. Maar als kiezers veranderen, doet 97% dat met een minimale stap. Ze zijn zich bovendien zelf niet bewust van die veranderingen.
- Er zijn nauwelijks verschillen tussen sociale groepen in hun mate van veranderlijkheid.
- Veranderingen in politiek vertrouwen lijken primair gebaseerd op algemene (overheids)imago's. Die imago's werken vooral onbewust door op het politiek vertrouwen van Nederlanders: kiezers reageren zonder dat ze dat zelf altijd bewust weten.

Strategische implicaties voor politieke partijen (zie paragraaf 7.2)

- Hoewel het CDA en de PvdA vaak als middenpartijen worden beschouwd, is die classificatie vanuit het oogpunt van kiezers en hun gedrag moeilijk houdbaar. De PvdA trekt nauwelijks kiezers van rechts; het CDA trekt nauwelijks kiezers van links. De uitwisseling van kiezers tussen PvdA en CDA is tussen 2006 en 2010 nagenoeg opgedroogd. Het electorale midden loopt leeg. De enige electorale middenpartij is D66.
- Het CDA was haar linkse kiezers al voor de verkiezingen van 2006 kwijtgeraakt. Tussen 2006 en 2010 verloor de partij vooral kiezers aan de rechterzijde (aan de VVD en de PVV). Het is te betwijfelen of een linksere koers deze kiezers zal terugwinnen.
- Voor de PvdA is een brede linkse samenwerking pas interessant als dat leidt tot een coalitie van de SP tot D66; een andere is electoraal zeer riskant.
- De PVV en de PvdA strijden nauwelijks om dezelfde kiezers. De PVV is electoraal gezien blijkbaar niet de 'erfgenaar' van de PvdA, of zelfs een logisch alternatief voor teleurgestelde PvdA-kiezers. De groei van de PVV sinds 2006 komt grotendeels van de VVD en het CDA, en daarna van de SP.
- De loyaliteit van de PVV-kiezers gaat niet heel diep. Hoewel de PVV uiteindelijk haar kiezers uit 2006 aan zich wist te binden, waren veel van die kiezers in 2007 en 2008 naar Trots op Nederland (Rita Verdonk) overgelopen.
- Voor GroenLinks is verregaande samenwerking met D66 electoraal onverstandig. De (potentiële) kiezers van GroenLinks bevinden zich dicht bij de SP en de PvdA dan bij D66.
- D66 kan (als 'gematigd alternatief' in het midden) veel kiezers winnen van zowel linker- als rechterzijde. Die winst kan echter goeddeels verdampen zodra de partij beleidsmatig kleur moet bekennen.
- De forse winst van de VVD in 2010 maskeert dat de VVD veel kiezers heeft verloren aan de PVV. De partij moet schipperen tussen de sociaalliberalen, christendemocraten en populistten.

IS DE NEDERLANDSE KIEZER DE WEG KWIJT?

SAMENVATTEND ESSAY

Inleiding

Is de Nederlandse kiezer de weg kwijt? Wie naar de verkiezingsuitslagen kijkt, zou denken van wel. De verkiezingsuitslagen zijn nooit zo veranderlijk geweest als in het afgelopen decennium. De Nederlandse verkiezingen zijn de meest grillige en onvoorspelbare van West-Europa. In 2010 veranderde bijna 24% van alle Kamerzetels van partij. In tussentijdse opiniepeilingen zijn de verschuivingen zo mogelijk nog groter: partijen schieten omhoog en omlaag in de wekelijkse en maandelijkse polls. En ook de vertrouwenscijfers zijn beweeglijker dan ooit: een regering kan in slechts een paar maanden tijd de helft van haar steun verliezen.

Wat is er aan de hand met de Nederlandse kiezer? Wat betekent de toegenomen veranderlijkheid voor de kwaliteit van de Nederlandse democratie?

Als we het (oud-)politici en politiek commentatoren vragen, is de toegenomen veranderlijkheid een groot probleem. Kiezers zouden hun rol niet serieus nemen. Zo stelde Hans van Mierlo in 2009: 'De kiezers doen maar wat.' Wim Deetman noemde de kiezers in 2011 'emotioneel, irrationeel of intuïtief'. Kees Schuyt kwam in 2003 met de beeldende omschrijving: 'De Nederlandse kiezers lijken wel stuifzand. Ze waaien, met het geringste zuchtje wind, alle kanten op.' Maar is dat zo?

Ons onderzoek laat zien dat het antwoord op deze vraag 'nee' is. Nederlandse kiezers zijn niet wispelturig maar kieskeurig.

Veranderingen in partijvoorkeuren: kieskeurige kiezers

De veranderlijkheid in partijvoorkeuren laat vooral zien dat kiezers zijn geëmancipeerd. Kiezers zijn begonnen te doen wat ze behoren te doen, namelijk kiezen. Meer dan de helft (55%) van de Nederlandse kiezers veranderde tussen 2006 en 2010 minstens een keer van partij. Maar hoewel zij van partij veranderen, blijven kiezers in overgrote mate trouw aan een blok van soortgelijke partijen. Er is een links blok (PvdA, GroenLinks, SP) en een rechts blok (VVD, PVV, CDA, TON). Tussen deze partijblokken is nauwelijks uitwisseling. D66 is zowel voor veel linkse als voor veel rechtse kiezers een alternatief; alleen met de PVV heeft D66 erg weinig uitwisseling van kiezers.

Hoewel veranderlijkheid van partijvoorkeur onder alle sociale groepen voorkomt, zijn sommige groepen veranderlijker dan andere. Niet de lageropgeleiden maar de middelbaar opgeleiden zijn het meest veranderlijk. Dit wijst eerder op emancipatie dan op wispelturigheid. Kiezers met een middeninkomen zijn veranderlijker dan diegenen met een laag of een hoog inkomen. De meest veranderlijke kiezers zitten ook in het politieke midden, de minst veranderlijke kiezers zijn (radicaal) links of (radicaal)rechts. Het zijn dus de middengroepen die het sterkst veranderen en niet de kiezers in de marge. Ouderen veranderen vaker van voorkeur dan jongeren, hoewel ze bij de uiteindelijke verkiezingen juist de meest trouwe kiezers zijn.

Even opmerkelijk is dat de ontzuiling zover heeft doorgezet, dat een maatschappelijke inbedding in kerk, familie en verenigingsleven niet langer vanzelfsprekend leidt tot een consistente partijvoorkeur. De verschillen tussen groepen krantenlezers zijn relatief klein. Wel zijn lezers van *de Telegraaf* en de lokale bladen het meest veranderlijk.

Over veranderingen in vertrouwen (zie hoofdstuk 4, 6)

Ondanks de mythe van de vertrouwenscrisis, is het vertrouwen dat Nederlanders hebben in de politiek tegenwoordig niet structureel lager dan voorheen. Wel fluctueert het vertrouwen dat we hebben in de regering sinds 2001 veel sterker dan voorheen. Die veranderingen zijn uitstekend te interpreteren als het gevolg van veranderende imago's van daadkracht en responsiviteit. Het vertrouwen stijgt wanneer

de overheid responsief (als tijdens de 100-dagentour van Balkenende IV in 2007) of daadkrachtig is (als na de overname van ABN Amro in 2008), en daalt wanneer het tegendeel wordt beweerd.

De soms forse veranderingen in het vertrouwen komen doordat heel veel kiezers tegelijkertijd een minimale verandering in het vertrouwen doormaken. Onder 52% van de kiezers is het vertrouwen tussen 2006 en 2010 wel eens veranderd. Maar als kiezers veranderen, doet 97% dat met een minimale stap. Ze zijn zich vaak niet eens bewust van die veranderingen. Bovendien zien we nauwelijks verschillen tussen sociale groepen in de mate van veranderlijkheid.

Hoewel veranderingen in politiek vertrouwen niet het gevolg lijken te zijn van hele bewuste overwegingen door individuele kiezers, zijn ze op macroniveau wel als dusdanig te interpreteren: veranderingen in vertrouwenscijfers hebben duidelijk aanwijsbare oorzaken. De veranderlijkheid lijkt daarmee in elk geval ten dele een collectieve reactie op een veranderend imago, zelfs wanneer burgers zich daarvan niet van bewust zijn.

Crisis voor de gevestigde partijen, geen crisis van de democratie

Nederlandse politici en opiniemakers zouden niet zo cynisch moeten zijn over de Nederlandse kiezer, maar deze serieus moeten nemen, zo impliceren onze bevindingen. Kieskeurige kiezers gedragen zich als geëmancipeerde en betrokken burgers, die trouw zijn aan hun eigen opvattingen. Zij gedragen zich zoals ze zich in een democratie zouden moeten gedragen: er is geen blind vertrouwen en geen onvoorwaardelijke steun. De toegenomen grilligheid van de verkiezingsuitslagen wijst dan ook geenszins op een crisis van de Nederlandse democratie.

Wel staan de gevestigde partijen voor een grote uitdaging. Zij zien hun vaste aanhang steeds verder slinken en worden één van vele middelgrote partijen. Ze zullen steeds heviger moeten concurreren om de kiezersgunst. Bijna alle partijen komen hierdoor voor strategische uitdagingen te staan. Dit is het meest duidelijk voor het CDA. De verkiezingszege in 2006 (dankzij een anticampagne tegen de PvdA) en de regeringsdeelname in 2010 (in een rechtse coalitie) blijken beide een pyrrusoverwinning. De partij verloor haar imago van betrouwbare bestuurderspartij in het midden. Een linksere koers heropent het electorale midden wellicht, zij het dat linkse kiezers niet makkelijk over de streep te krijgen zullen zijn. Bovendien laten de vele – vooral aan rechts – verloren kiezers zich met een dergelijke linksere koers niet vanzelfsprekend terugwinnen. De andere partijen staan in meer en mindere mate voor soortgelijke dilemma's.

Het voornaamste risico dat de veranderlijkheid met zich mee brengt, zit evenwel niet in de rol van de kiezer of in de problemen van individuele partijen, maar in de versnippering van het partijstelsel. Wanneer de huidige ontwikkelingen doorzetten en het partijlandschap komt te bestaan uit misschien wel zeven middelgrote partijen, zal het steeds moeilijker worden om werkbare coalities te vormen.

1. INTRODUCTIE

GRILLIGE KIEZERS ALS MAATSCHAPPELIJK PROBLEEM?

1.1. Kiezers op drift?

Het Nederlandse electoraat is grilliger dan ooit. De steun van Nederlandse burgers aan politieke instituties als de regering en het parlement ('politiek vertrouwen') en de steun aan politieke partijen ('partijvoorkeur') zijn nog nooit zo veranderlijk geweest als in de laatste tien jaar. De enorme grilligheid bracht politicoloog Peter Mair in 2008 tot de uitspraak: 'Het enige voorspelbare aan het Nederlandse electoraat is zijn onvoorspelbaarheid.'

De Nederlandse verkiezingsuitslagen zijn inmiddels de meest grillige van West-Europa (Mair 2008). Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 viel maar liefst 31% van alle Kamerzetels in de handen van een andere partij. Maar ook bij de verkiezingen van 2010 veranderde bijna 24% van de Kamerzetels van eigenaar.¹ In opiniepeilingen zijn de fluctuaties in partijvoorkeur zo mogelijk nog groter. Zo ging de PvdA van 60 gepeilde zetels in maart 2006 naar 27 zetels in maart 2007. Trots op Nederland kreeg in november 2007 vanuit het niets 25 zetels, waarna deze alle nog voor de verkiezingen van 2010 weer verdampten. En momenteel wordt het CDA, anderhalf jaar geleden nog met 41 zetels vertegenwoordigd in de Tweede Kamer, op 11 zetels gepeild. Partijtrouw is niet langer vanzelfsprekend. Dat blijkt ook uit de groei van het aantal 'zwevende kiezers' in Nederland. Kiezers besluiten al decennia lang steeds later op welke partij zij zullen stemmen (Van der Kolk 2000). In 2010 nam 45% van de Nederlanders dat besluit pas een week voor de verkiezingsdag; 9% maakte de keus pas in het stembokje (Kanne 2011).

Eenzelfde grilligheid zien we als we kijken naar de ontwikkeling van het vertrouwen dat Nederlanders hebben in de regering en het parlement. Tussen 2003 en 2006 was het vertrouwen in de politiek dermate snel gedaald, dat politici en wetenschappers zich zorgen maakten om een vertrouwenscrisis, 'the Dutch drop' (zie oa. Bovens & Wille 2008). Zo had volgens de Eurobarometer in 2001 nog 66% van de Nederlanders vertrouwen in de regering, maar was dit tussen 2003 en 2005 nog slechts 40%. De scherpe daling bleek echter niet structureel: in het voorjaar van 2007 bereikte het vertrouwen een historisch hoogtepunt (73%), om vervolgens weer weg te zakken (50% in het najaar van 2007), opnieuw te pieken (69% in het najaar van 2008) en opnieuw te dalen (50% in 2010) tot de komst van het nieuwe kabinet-Rutte (60% in het voorjaar van 2011). Niet ten onrechte stelde de Raad voor het Openbaar Bestuur (2010) dat het politiek vertrouwen van Nederlanders 'zo veranderlijk is als het weer'. Het vertrouwen dat burgers hebben in hun politieke instituties is inderdaad structureel veranderlijker dan het vertrouwen dat zij hebben in maatschappelijke instituties (Dekker *et al.* 2006); veranderingen in vertrouwen worden sterker beïnvloed door schandalen of korte-termijnimago's. Maar die veranderlijkheid was in Nederland, ook in vergelijking tot andere landen, nooit zo groot als tegenwoordig.

De Nederlandse burger in de 21ste eeuw laat zich kenschetsen als een burger wiens politieke steun niet langer vanzelfsprekend is. De Nederlandse kiezer is een onvoorspelbare kiezer.

1.2. Een korte geschiedenis van politieke veranderlijkheid

Deze veranderlijkheid is opmerkelijk, aangezien de Nederlandse burger tot niet eens zo heel lang geleden als tamelijk braaf te boek stond, en de Nederlandse kiezer een van de meest voorspelbare was van Europa. Tot diep in de jaren 50 kon men de verkiezingsuitslag goeddeels correct voorspellen met een blik op de uitslag van de vorige. Tot in de jaren 80 liet iemands partijkeuze zich prima raden aan de

¹ Dergelijke instabiliteit hebben we in West-Europa sinds de Tweede Wereldoorlog maar zelden gezien. Vaak is dit gepaard gegaan met grondwettelijke hervormingen of met de ineenstorting van een partijstelsel, zoals in Italië (1994), Duitsland (1953), of Frankrijk (tijdens de Vierde Republiek in de jaren 50). Dit is in Nederland niet het geval.

hand van zijn of haar arbeidspositie en religieuze achtergrond (zie oa. Andeweg & Irwin 2005; Aarts & Thomassen 2008). Tegelijkertijd was het constante en hoge vertrouwen dat Nederlanders in deze periode hadden in hun politici een onverklaarbaar academisch mysterie dat wereldwijd de aandacht trok (Dalton 2004; Pharr & Putnam 2000). De veranderlijkheid van partijkeuze en vertrouwen is dus een betrekkelijk nieuw fenomeen in de Nederlandse politiek.

Waar komt deze veranderlijkheid dan vandaan? Het is evident dat het voor Nederlandse kiezers gemakkelijk is om van partijvoorkeur te wisselen, doordat het Nederlandse kiesstelsel uitermate open en evenredig is. Zo is de kiesdrempel laag, met als gevolg een groot aantal gekozen partijen in het parlement en een groot aantal nieuwe partijen dat – met wisselend succes – aan verkiezingen deelneemt. Kortom, in dit open en evenredige kiesstelsel kunnen veranderingen zowel aan de aanbodzijde (partijen) als aan de vraagzijde (kiezers en hun opvattingen) snel omgezet worden in Kamerzetels. Bovendien krijgen nieuwe partijen als D66 of de LPF betrekkelijk snel en eenvoudig toegang tot regeringsverantwoordelijkheid, waardoor weinig barrières worden opgeworpen tegen het stemmen op nieuwe partijen (Houska 1985; Mair 2008). Maar makkelijk was het in Nederland altijd al om van partijvoorkeur te veranderen. Het kiesstelsel en de strategie van inkapseling van succesvolle nieuwe partijen zijn de afgelopen decennia niet wezenlijk veranderd. Grilligheid was altijd al mogelijk.

We kunnen de opkomst van de veranderlijke kiezer niet los zien van een viertal gerelateerde politieke ontwikkelingen uit de afgelopen decennia. De eerste is het proces van ontzuiling dat zich sinds het hoogtepunt in 1956 heeft voltrokken (Andeweg & Irwin 2005). Kiezers hebben zich steeds verder losgemaakt van de zuilen waartoe zij eens behoorden. Zij onttrekken hun identiteit niet langer aan hun sociale klasse of religieuze achtergrond en voelen geen uitzonderlijke loyaliteit meer met elkaar of met hun voormalige vertegenwoordigers, de volkspartijen (Mair 2008). Politieke steun voor instituties, politici, partijen en beleidspunten is niet langer vanzelfsprekend.

Dit gaat samen met een tweede ontwikkeling, namelijk een waardeverandering met de opkomst van de postmaterialistische burger sinds de jaren 60 (Inglehart 1977; 1990). Opgegroeid in een relatief stabiele en welvarende samenleving legt de postmaterialistische burger meer nadruk op autonomie en zelfontplooiing. Postmaterialisme zou samenhangen met enerzijds meer steun voor democratische waarden, maar anderzijds ook meer scepsis over de rol van autoriteiten als de regering, het leger en de rechterlijke macht. Steun is er dus in beginsel voor het democratisch proces, maar niet meer voor de spelers daarbinnen. Een vanzelfsprekend vertrouwen is in toenemende mate ingewisseld voor afwachtende scepsis: vertrouwen moet je verdienen.

Voor de veranderlijkheid van stemvoorkeuren geldt bovendien dat ook het partijstelsel is veranderd. Sinds de jaren 70 zien we een ontideologisering van het partijstelsel. De grote partijen zijn in organisatie moderne kaderpartijen geworden, gericht om zo veel kiezers uit het midden aan zich te binden (Koole 1994; Wolinetz 2002). Het christelijke karakter van het CDA, het liberale karakter van de VVD en het sociaaldemocratische karakter van de PvdA zijn alle vervaagd. De uitspraak van voormalig PvdA-leider Wim Kok, die in 1995 het 'afschudden van de ideologische veren' van zijn partij een bevrijdende ervaring noemde, is veelzeggend. Politieke partijen hebben zich bewogen in de richting van het politieke midden (Keman & Pennings 2011). Doordat zij meer op elkaar lijken, wordt het wisselen tussen politieke partijen eenvoudiger.

Een vierde ontwikkeling is de forse transformatie van de structuur van competitie in het partijstelsel, eerst in de jaren 90 en daarna sinds de Fortuyn-revolte (Pellikaan *et al.* 2007; Thomassen & Aarts 2008). Het is evenwel onduidelijk of deze oorzaak of gevolg is van de toegenomen volatiliteit; in elk geval gaan ze hand in hand. Eerst tijdens de Paarse kabinetten van de jaren 90 en daarna in reactie op de opkomst van de LPF en de PVV moesten de Nederlandse partijen zich herbezinnen op hun strategische en inhoudelijke positie in een veranderend partijstelsel. In de jaren 90 bleken tegenstellingen tussen economisch links en rechts te kunnen worden overbrugd; in het afgelopen decennium moesten partijen zich positioneren op een nieuwe culturele scheidslijn tussen multi- en

monoculturalisme. De onzekerheid en de veranderingen hebben in elk geval geen dam opgeworpen tegen het switchgedrag van Nederlandse kiezers.

Elk van deze ontwikkelingen zou op zichzelf onvoldoende zijn om de toegenomen grillen van Nederlandse kiezers te verklaren. In combinatie met het open kiesstelsel en de vrije toegang van nieuwe partijen tot het centrum van de macht, biedt het echter een overgedetermineerde verklaring.

1.3. De staat van de democratie: wispelturige of kieskeurige kiezers

Maar een fundamentele vraag is hiermee niet beantwoord. Wat zegt de veranderlijkheid van verkiezingsuitslagen en vertrouwenscijfers over de staat van de Nederlandse democratie? Het is deze vraag die centraal staat in ons onderzoek.

In de media weerklinkt een uitermate negatief beeld. Politiek commentatoren en (oud-) politici somberen bijna zonder uitzondering over de kwaliteit van de Nederlandse kiezer, en gebruiken daarvoor de mooiste metaforen. In 1994 vergeleek Arendo Joustra in *Elsevier* Nederlandse kiezers met 'ballonnetjes' die 'in de wind dansen'. Nog voor de kiezersrevolte in de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 schreven Arnold Heertje, Bram Peper en Lennart Booi in *de Volkskrant*: 'Het is al jaren duidelijk dat de kiezers op drift zijn.' Nog geen jaar later stelde Kees Schuyt aan de vooravond van de verkiezingen van 2003 in dezelfde krant: 'De Nederlandse kiezers lijken wel stuifzand. Ze waaien, met het geringste zuchtje wind, alle kanten op.' Mark Kranenburg, in *NRC Handelsblad*, omschreef de Tweede Kamer vervolgens als 'een flipperkast waar de electorale voorkeur als het zilveren balletje doorheen schiet'. Recenter, in 2009, concludeerde Hans van Mierlo in *Vrij Nederland*: 'De kiezers doen maar wat. Die pakken elke trein die voorbijkomt en er een beetje leuk uitziet. Dat wordt bij elke verkiezing duidelijker.' En in 2011, bij de presentatie van de *Democratic Audit* beschreef Wim Deetman de kiezers als 'emotioneel, irrationeel of intuïtief'.

Politologen hebben dergelijke commentaren over de Nederlandse kiezers meermalen bekritiseerd. Volgens Wouter van der Brug en Cees van der Eijk (2003) spreekt uit dergelijk commentaar 'een zekere beduchtheid, wellicht zelfs een wantrouwen ten opzichte van de kiezers. Kiezers die zich als 'stuifzand' alle kanten op laten waaien en waar geen peil op te trekken valt. (...) Naar onze mening is dat geheel ten onrechte, zowel uit normatief oogpunt, als omdat de eraan ten grondslag liggende diagnose onterecht is'. Joop van Holsteyn (2009) concludeerde dat onder de veranderlijkheid een grote stabiliteit schuil gaat: 'Veel kiezers hebben stabiele politieke voorkeuren, maar die voorkeur kan zich vertalen in steun voor meer dan een partij. Zij hebben individuele keuzesets. En dat is niet zo vreemd in de Nederlandse situatie, met zo ontzettend veel partijen die soms toch wel een beetje op elkaar lijken.' Anderen omschreven de toegenomen politieke veranderlijkheid als iets positiefs. 'Die afname in honkvastheid van kiezers is helemaal niet zo ongezond. (...) Ten eerste houdt het die partijen scherp en ten tweede getuigt het ook van een kritische blik van de kiezer naar de politieke partijen' (Van Praag, 2010). Rudy Andeweg en Jacques Thomassen (2011) concludeerden in hun analyse van de Nederlandse democratie: Kiezers verstaan hun vak. Thomassen nam ook bij zijn afscheidsrede als hoogleraar in 2010 afstand van het negatieve oordeel over de veranderlijke kiezer:

Het feit dat de toenemende volatiliteit van de kiezers als een indicatie wordt gezien van een dalend politiek vertrouwen of als teken dat de kiezers eigenlijk niet deugen voor hun vak, is een typisch voorbeeld van het is niet goed of het deugt niet. (...) Kiezers zijn inderdaad gaan kiezen, en hoe! (...) Vanuit democratisch oogpunt is dit alleen maar winst. Een grote volatiliteit is ongetwijfeld een teken van onvrede met althans sommige politieke partijen en politici, maar het tot uitdrukking brengen van deze onvrede is nu eenmaal een functie van verkiezingen en niet noodzakelijk een teken van onvrede met het functioneren van het politieke stelsel als zodanig.

Uit deze commentaren spreken twee tegengestelde perspectieven op het functioneren van de democratie, en op het type burger dat het meest grillig is in het verlenen van politieke steun. In het eerste, pessimistische perspectief is veranderlijkheid (in de zin van grilligheid of wispelturigheid)

vooral een politiek en maatschappelijk probleem. Kiezers zouden simpelweg wispelturig zijn. De ontzuiling zou hebben geleid tot losgeslagen burgers, de ontideologisering van partijen tot de vorming van elite-banenmachines die hun oren laten hangen naar de wispelturige kiezer, en de Fortuynrevolte tot de opkomst van het populisme. Kiezers veranderen op onvoorspelbare wijze van mening. Het vertrouwen kan door een incident omslaan; de partijvoorkeur kan bij wijze van spreken veranderen van de SP naar de VVD of van D66 naar de SGP.

Als kiezers inderdaad wispelturig zijn en politieke partijen gedwongen worden daar opportunistisch op te reageren, ondermijnt dat de stabiliteit van de democratie. De Tweede Kamer zal haar vertegenwoordigende functie moeilijk kunnen uitvoeren. Het leidt tot ad-hoc debatten in het parlement, tot onvoorspelbare beleidsuitkomsten, en tot zowel de versnippering van het partijstelsel (meer nieuwe en middelgrote partijen) als de ontrafeling ervan (omdat de kiezers als stuifzand ongrijpbaar zijn geworden en partijen gedwongen worden hun ideologische coherentie op te geven). Een dergelijke democratie wordt gekenmerkt door continue campagnevoering om in de gunst van de kiezer te blijven, en tot steeds moeizamere regeringsformaties.

Hiertegenover staat een positief perspectief, waarin de toegenomen politieke veranderlijkheid juist als het bewijs dient van het goed functioneren van de Nederlandse democratie. Het is goed wanneer kiezers kieskeurig zijn, en zich gedragen naar de rol die ze behoren te spelen in een democratie. De ontzuiling zou juist hebben geleid tot geëmancipeerde burgers die politici niet lijdzaam volgen, de ontideologisering van partijen zou hebben geleid tot elites die elkaar beconcurreren op rationele beleidsinhoudelijke alternatieven, en door de Fortuynrevolte zou het politieke debat weer aansluiten op het maatschappelijke debat.

De geëmancipeerde, kieskeurige kiezer is een kritische kiezer. Ook zonder er dagelijks bij betrokken te (willen) zijn monitort hij de politieke besluitvorming en geeft hij een ruk aan het stuur wanneer hij dit nodig acht.² Dit gaat weliswaar ten koste van gevestigde partijen (die niet langer vanzelfsprekend worden vertrouwd), maar versterkt de democratische legitimiteit: kiezers zijn gaan kiezen.

1.4. Onderzoeksvragen

Er zijn aldus twee perspectieven op de veranderlijke kiezer, twee perspectieven op de staat van de Nederlandse democratie. Maar we kunnen pas beoordelen waar de toegenomen politieke veranderlijkheid van de Nederlandse kiezer op wijst, als we weten wie nu precies die veranderlijke kiezers zijn. Wie zijn het die van vertrouwen of partijvoorkeur veranderen? En hoe woest zijn die veranderingen? Is de veranderlijke kiezer een kieskeurige, geëmancipeerde burger die op basis van een geïnformeerde en betrokken afweging keuzes maakt? Of is de veranderlijke kiezer wispelturig, emotioneel en apathisch, waardoor hij/zij met de maatschappelijke wind meewaait als stuifzand? Slechts door vast te stellen welke kiezers veranderlijk zijn, kunnen we uitspraken doen over de betekenis van de toegenomen veranderlijkheid.

Juist over die veranderlijke kiezers is weinig bekend. Dat is opvallend. De vraag naar veranderlijke kiezers is immers een klassiek vraagstuk in de politieke wetenschap (Milne & Mackenzie 1954). Zo stelde Hans Daudt (1961) in zijn proefschrift: 'Clearly this group of floating voters is of particular importance to political science. For theoretically every voter ought to be a potential changer.' Maar uitvoerige studies naar de politieke veranderlijkheid van individuele kiezers zijn zeer schaars (Kuhn 2009). De belangrijkste reden daarvoor is een gebrek aan panelgegevens, waarin dezelfde kiezers over een langere periode worden onderzocht om vast te stellen wie wanneer van vertrouwen of partijvoorkeur verandert (Bartolini & Mair 1990; Roberts & Wibbels 1999).

² Dit fenomeen is eerder beschreven in termen van de *monitoring citizen* (Schudson 1998), de burger-nachtwaker (Dekker & Hooghe 2003), of het systeem van *Stealth Democracy* (Hibbing & Theiss-Morse 2002).

Een belangrijk deel van het onderzoek naar politieke veranderlijkheid heeft zich gericht op netto-volatiliteit, de veranderlijkheid van gemiddelde uitkomsten in de bevolking als geheel, zoals gemiddelde vertrouwenscijfers (zie o.a. Dekker *et al.* 2006) of verkiezingsuitslagen (zie o.a. Bartolini & Mair 1990). Met name het onderzoek naar veranderlijkheid van verkiezingsuitslagen heeft zich ver ontwikkeld. Het heeft bijgedragen aan een begrip van de structurele omstandigheden die grillige verkiezingsuitslagen in de hand werken (zie o.a. Bartolini & Mair 1990; Roberts & Wibbels 1999; Birch 2003; Tavits 2005; Drummond 2006). Maar de politieke, economische en institutionele omstandigheden – zoals het kiesstelsel en het partijstelsel, het economische klimaat, of de overheidsprestaties in het algemeen – bieden kiezers weliswaar de mogelijkheden om van partijvoorkeur of vertrouwen te veranderen, maar verklaren niet welke kiezers het nu zijn die ook daadwerkelijk gebruik maken van die mogelijkheid. Ze werpen geen licht op de persoonlijke omstandigheden die kiezers doen veranderen. Bovendien onderschatten dergelijke geaggregeerde studies de mate waarin individuele burgers veranderen: kiezers die in tegengestelde richtingen veranderen, vallen in het gemiddelde immers tegen elkaar weg.

Er zijn weliswaar ook in Nederland veel studies geweest die hebben gekeken naar veranderingen in opvattingen van individuele burgers (zie voor veranderingen in partijkeuze o.a. Van der Eijk & Niemöller 1983; Anker 1994; Kleinnijenhuis & De Ridder 1998; Van der Kolk 2000; Van der Brug & Van der Eijk 2000, 2005; zie voor veranderingen in politiek vertrouwen o.a. Dekker & Van der Meer 2007; Steenvoorden 2009). Maar deze studies hebben zich moeten beperken tot veranderingen op twee of op zijn best drie meetmomenten. De veranderlijkheid van partijvoorkeur is bovendien slechts onderzocht via veranderingen in de uitgebrachte stem bij twee opeenvolgende verkiezingen, of via enkele veranderingen in de laatste weken van een verkiezingscampagne. Hierdoor is over veranderlijkheid als een meer structurele eigenschap, ook buiten de verkiezingstijd om, nog niet veel bekend. Daarvoor zijn meer herhaalde (en meer verspreide) metingen nodig van politiek vertrouwen en partijvoorkeur. Alleen dan kunnen we immers burgers die gericht (eenmalig) van mening veranderen onderscheiden van burgers die continu veranderen.

In dit onderzoeksrapport proberen we zicht te krijgen op de veranderlijke kiezers door gebruik te maken van de uitgebreide panelgegevens uit het EenVandaag Opiniepanel (1VOP). In het 1VOP, verzameld door het actualiteitenprogramma EenVandaag, zijn meer dan 70.000 Nederlanders ondervraagd over hun partijvoorkeur en/of vertrouwen in het kabinet in maximaal 58 peilingen tussen de Tweede-Kamerverkiezingen van 2006 en die van 2010. Met deze gegevens kunnen we nauwkeurig nagaan welke kiezers wanneer en op welke wijze van partijvoorkeur en van politiek vertrouwen veranderen.

De hoofdvraag in dit onderzoeksrapport is kort samen te vatten: Wie zijn de veranderlijke kiezers?

We kunnen deze vraag uitsplitsen in drie groepen deelvragen:

1. In welke mate veranderden het politiek vertrouwen en de partijvoorkeur van Nederlandse kiezers tussen 2006 en 2010? Wordt de veranderlijkheid veroorzaakt door grote veranderingen onder een kleine groep burgers of door kleine veranderingen onder een grote groep burgers? Onder invloed van welke gebeurtenissen veranderen het politiek vertrouwen en de partijvoorkeur van Nederlandse kiezers? Tussen welke partijen vindt de meeste verandering plaats?
2. Welke groepen kiezers zijn het meest veranderlijk in hun partijvoorkeur? In welke mate kunnen persoonskenmerken verschillen in politieke veranderlijkheid verklaren?
3. Welke groepen kiezers zijn het meest veranderlijk in hun vertrouwen in het kabinet-Balkenende IV? In welke mate kunnen persoonskenmerken verschillen in politieke veranderlijkheid verklaren?

We onderzoeken deze twee aspecten van grilligheid (partijvoorkeur en politiek vertrouwen) in dit rapport gezamenlijk omdat we verwachten dat dezelfde mechanismen verklaren waarom de partijvoorkeuren en het politiek vertrouwen veranderen. We zijn niet de eersten die grilligheid van partijvoorkeuren relateren aan politiek vertrouwen. 'Het is in de eerste plaats het volatiele stemgedrag

dat politici, wetenschappers en commentatoren alert heeft gemaakt op de vraag in hoeverre in ons land sprake is van een vertrouwenscrisis tussen enerzijds politiek en bestuur en anderzijds de bevolking' (ROB 2010). We gaan na in hoeverre er een samenhang is, en in hoeverre veranderlijkheid van politieke attitudes een karaktertrek is. We onderzoeken de samenhang tussen veranderingen in partijvoorkeur en veranderingen in politiek vertrouwen door dit hele rapport, met name in paragraaf 4.4.

1.5. Opzet en samenvatting

Het vervolg van dit rapport is als volgt opgebouwd. In *hoofdstuk 2* beschrijven we vijf verklaringen waarom sommige burgers politiek veranderlijker zijn dan andere. We zetten deze theorieën om in toetsbare hypothesen voor de latere analyses. In *hoofdstuk 3* bespreken we de methodologische opzet van deze studie. We introduceren het 1VOP-databestand, benoemen de voor- en nadelen ervan voor ons onderzoek, en zetten uiteen hoe we het bestand analyseren.

De analyses vinden plaats in hoofdstukken 4, 5 en 6. In *hoofdstuk 4* beschrijven we de veranderlijkheid op geaggregeerd niveau (netto-volatiliteit) en de veranderlijkheid van individuele kiezers (bruto-volatiliteit). Kiezers blijken tamelijk vaak van mening te veranderen. Meer dan de helft van de onderzochte kiezers veranderde tussen 2006 en 2010 minstens een keer van partij; gemiddeld verandert elke kiezer eens in elke acht peilingen van partijvoorkeur. Op sommige momenten was de volatiliteit aanzienlijk hoger: direct na de oprichting van Trots op Nederland, direct na de overname van ABN, en in de aanloop naar de Tweede-Kamerverkiezingen van 2010. Die veranderingen in partijvoorkeur zijn echter allesbehalve willekeurig. Hoewel kiezers veranderlijk zijn in hun specifieke partijvoorkeur, zijn ze voornamelijk trouw aan een ideologisch consistent blok van politieke partijen. De meeste veranderlijke kiezers gedragen zich dus geenszins als stuifzand, maar maken een keus tussen soortgelijke alternatieven.

Ook het vertrouwen in het kabinet-Balkenende IV is tussen 2006 en 2010 onder een meerderheid van de kiezers wel eens gestegen of gedaald. Maar die veranderingen zijn qua grootte minimaal. De grote verschuivingen in gemiddelde vertrouwenscijfers komen dus doordat veel Nederlanders tegelijkertijd een beetje van mening veranderen. De grote veranderingen in de gemiddelde vertrouwenscijfers zijn het gevolg aantoonbaar van een veranderend imago van het kabinet, zoals tijdens de 100-dagentour van kabinet-Balkenende IV in 2007, of na de overname van ABN Amro in 2008. Dit algemene imago werkt bewust of onbewust, rationeel of emotioneel door op alle sociale groepen.

Hoewel nagenoeg evenveel kiezers van partijvoorkeur veranderden als in de mate van vertrouwen in het kabinet, hangen die veranderingen nauwelijks samen. Er is dus geen 'syndroom' van veranderlijkheid; politieke veranderlijkheid is in het algemeen geen karaktertrek.

In *hoofdstuk 5* richten we ons uitsluitend op de veranderlijkheid van partijvoorkeuren. We toetsen de vijf theorieën die we eerder in hoofdstuk 2 hebben uiteengezet. Hoewel het onder alle sociale groepen voorkomt, zijn partijvoorkeuren in sommige maatschappelijke groepen veranderlijker dan in andere. We signaleren drie opvallende uitkomsten. Ten eerste veranderen ouderen in de opiniepeilingen vaker van mening dan jongeren, hoewel hun uiteindelijke stem bij verkiezingen juist weer consistent is dan die van de jongeren. Ten tweede zijn het niet de laagopgeleide maar juist de middelbaar opgeleide Nederlanders die het vaakst van partij veranderen. Dit wijst eerder op emancipatie (capabele kiezers) dan op wispelturigheid (incapabele kiezers). Wel switchen laagopgeleide kiezers vaker tussen partijen die in ideologisch opzicht nauwelijks op elkaar lijken. Ten derde zijn de middeninkomens opvallend veranderlijk. We kunnen dit verklaren doordat zij niet via het eigen inkomen evident gebonden zijn aan (goeddeels ont-ideologiseerde) politieke partijen. Inderdaad veranderen kiezers die zichzelf midden op de linksrechtsschaal plaatsen vaker van partijvoorkeur dan

linkse of rechtse kiezers. Daarentegen bieden sociale inbedding en mediagebruik een minder duidelijke verklaring van veranderlijkheid van partijvoorkeuren.

In *hoofdstuk 6* toetsen we dezelfde vijf theorieën, maar dan om de veranderlijkheid van politiek vertrouwen te verklaren. De veranderlijkheid van politiek vertrouwen komt onder alle sociale groepen voor, terwijl de verschillen tussen die groepen betrekkelijk klein zijn. De veranderlijkheid van politiek vertrouwen lijkt daardoor niet zozeer heel beredeneerde, individuele oorzaken te hebben. De veranderingen in vertrouwen zijn minimaal, burgers (h)erkennen hun eigen veranderlijkheid vaak niet, en die veranderlijkheid is nauwelijks aan de hand van sociaaldemografische en sociaaleconomische factoren te verklaren. Hoewel veranderingen in politiek vertrouwen wellicht niet het gevolg zijn van hele bewuste afwegingen door individuele kiezers, zijn ze op macroniveau wel als dusdanig te interpreteren: veranderingen in vertrouwenscijfers hebben duidelijk aanwijsbare oorzaken. De veranderlijkheid lijkt daarmee in elk geval ten dele een collectieve reactie op een veranderend imago, zelfs wanneer burgers zich daarvan niet van bewust zijn.

Ten slotte reflecteren we in *hoofdstuk 7* op wat dit alles zegt over de Nederlandse kiezer en staat van de Nederlandse democratie. We concluderen dat die kiezer niet 'emotioneel, irrationeel of intuïtief' is. De veranderlijkheid van politiek vertrouwen is te duiden als een directe reactie van burgers op veranderende overheidsimago's die op alle sociale groepen doorwerken. De veranderlijkheid van partijvoorkeuren laat vooral zien dat kiezers zijn geëmancipeerd. Kiezers zijn begonnen te doen wat ze behoren te doen, namelijk kiezen. Kieskeurige kiezers zijn trouw aan hun eigen ideeën, niet aan een enkele politieke partij. De toegenomen veranderlijkheid bij verkiezingen wijst daarom niet op een crisis van de Nederlandse democratie. Als er al een crisis is, is het een crisis van de gevestigde partijen. Wij schetsen ten slotte de electorale uitdagingen waar verschillende partijen voor staan.

2. VIJF VEELGEHOORDE VERKLARINGEN VAN VERANDERLIJKHEID

In dit hoofdstuk presenteren we vijf van de meest evidente verklaringen waarom sommige kiezers veranderlijker zijn dan andere. We richten ons uitsluitend op verklaringen die wij ook kunnen toetsen met het ons beschikbare onderzoeksmateriaal. Dat bevat bovenal sociaaleconomische en sociaal-demografische kenmerken, maar helaas geen herhaalde vragen naar politieke waardeoriëntaties. In de slotbeschouwing wijden wij verder uit over alternatieve verklaringen die aandacht verdienen.

Het is nadrukkelijk niet het doel van dit hoofdstuk om verklaringen te bieden waarom sommige (groepen) kiezers meer vertrouwen hebben dan andere, of waarom zij op partij A stemmen in plaats van op partij B. Over dergelijke verklaringen zijn boeken vol geschreven. In dit rapport willen wij echter geen niveaus verklaren maar de veranderlijkheid van die niveaus.

2.1. Leeftijd en politieke socialisatie

De eerste verklaring waarom sommige kiezers veranderlijker zijn dan andere benadrukt dat het tijd kost voordat kiezers voldoende bekend raken met het functioneren van de politiek en met hun eigen politieke voorkeuren. Wanneer kiezers met de jaren verder gesocialiseerd raken in het politieke systeem krijgen kiezers meer ervaring in het vormen van een politiek oordeel (Walgrave *et al.* 2010), verstarren hun politieke opvattingen (Campbell *et al.* 1960; Dalton 2000) en reageren zij minder sterk op nieuwe feiten (Walgrave *et al.* 2010). Inderdaad concluderen verschillende auteurs dat jongere kiezers in twee opeenvolgende verkiezingen eerder hun stem veranderen dan oudere kiezers (Schmitt-Beck *et al.* 2006; Söderlund 2008; Kuhn 2009). Over de rol van leeftijd in de veranderlijkheid van politiek vertrouwen is daarentegen weinig bekend. Al met al verwachten we binnen dit socialisatiemodel dat de politieke veranderlijkheid lager is onder oudere kiezers dan onder jongere.

2.2. Kennis en politieke sofisticatie

De tweede verklaring stelt dat politieke kennis en politieke vaardigheden (sofisticatie) van invloed zijn op de mate waarin kiezers veranderlijk zijn (Lachat 2007; Albright 2009; Kuhn 2009). Politieke sofisticatie omvat de politieke interesse, kennis en vaardigheden die burgers nodig hebben om politiek betrokken te kunnen zijn (Dalton 1988).

In het vorige hoofdstuk hebben we al de twee voornaamste perspectieven geschetst. Enerzijds kunnen we beredeneren dat grilligheid voortkomt uit een gebrek aan politieke kennis en interesse. Het is het beeld dat veranderlijke kiezers wispelturig zijn en zich direct laten meevoeren door nieuwe gebeurtenissen, daarbij nauwelijks gehinderd door een eigen doorwrocht wereldbeeld (Lazarsfeld *et al.* 1948). Anderzijds kunnen we ook beredeneren dat het omgekeerde waar is. Juist de geëmancipeerde, geïnteresseerde en vaardige burgers zouden het meest veranderlijk zijn, doordat zij het minst gebonden zijn aan een enkele politieke partij of regering en het scherpst kunnen reageren op nieuwe politieke gebeurtenissen (Dalton 1984).

Recente theorievorming slaat een brug tussen deze redeneringen. Het verband tussen politieke sofisticatie en politieke veranderlijkheid zou niet lineair zijn (Albright 2009). Zo stelt Romain Lachat (2007) dat het een noodzakelijke voorwaarde is voor veranderingen in politieke opvattingen, dat kiezers zowel nieuwe politieke informatie *ontvangen* als dat zij hun voorkeuren aan die nieuwe informatie *aanpassen* (zie ook McGuire 1968; Zaller 1992). Weliswaar zullen lager opgeleide en politiek ongeïnteresseerde kiezers hun instabiele non-attitudes sneller aanpassen aan nieuwe informatie, maar doordat zij politieke berichtgeving minder uitgebreid volgen of begrijpen, blijven ze uiteindelijk toch stabiel. Hoger opgeleide, politiek vaardige kiezers zullen daarentegen de politieke berichtgeving

nauwgezet volgen, maar minder sterk geneigd zijn om zich daardoor te laten beïnvloeden wanneer het nieuws ingaat tegen hun eigen voorkeuren. Al met al zouden daarom niet de laagst of de hoogst opgeleide maar de middelbaar opgeleide kiezers het meest veranderlijk zijn (Lachat 2007; Kuhn 2009).

Voortbordurend op deze balans tussen het ontvangen van en het meebuigen met nieuwe politieke prikkels, komen we tot preciezere verwachtingen over de veranderlijkheid van partijvoorkeuren. Naarmate kiezers hoger opgeleid en politiek gesofisticeerd zijn, zullen zij vooral binnen een partijblok van ideologisch overeenkomstige partijen veranderen (Lachat 2007; Walgrave *et al.* 2010), omdat zij eerder informatie tot zich nemen over de ideologische structuur van het partijstelsel. Daartegenover kunnen we verwachten dat lager opgeleide en politiek ongeïnteresseerde kiezers dergelijke informatie over het partijstelsel nauwelijks opnemen en zich daardoor eerder kriskras door het partijstelsel bewegen, dat wil zeggen, tussen partijen die ideologisch gezien ver van elkaar afstaan.

2.3. Maatschappelijke kwetsbaarheid of economisch profiel

Een derde groep kenmerken heeft betrekking op het sociaaleconomische profiel van burgers. We kunnen twee rivaliserende verwachtingen formuleren.

Wanneer we de nadruk leggen op sociaaleconomische kwetsbaarheid, kunnen we verwachten dat met name arme en werkloze kiezers veranderlijk zullen zijn, zeker in vergelijking tot de rijkere en de werkende kiezers (Zelle 1995). Burgers die het in sociaaleconomisch opzicht zwaar hebben, zijn eerder geneigd politiek gefrustreerd te raken (Van der Meer & Dekker 2011). Deze frustratie (ontevredenheid met de huidige situatie, cynisme over de toekomst, wantrouwen in de politiek) is een sterke prikkel, met name om op zoek te gaan naar een nieuwe partij wier beloftes beter aansluiten op de ervaren problemen (Adriaansen 2011, maar zie ook Söderlund 2008 die dergelijke effecten niet vindt).

We kunnen echter ook de nadruk leggen op de gevolgen van modernisering voor het sociaaleconomische profiel dat kiezers hebben. De middeninkomens hebben, in tegenstelling tot de lagere inkomensgroepen (als arbeiders) maar ook de hogere inkomensgroepen (van zelfstandigen en welgestelden), geen evidente partij die gegeven hun inkomenspositie een natuurlijke bondgenoot zou vormen. In een land als Nederland, waar sociaaleconomische tegenstellingen een belangrijk politiek issue zijn, is er voor de groep van middeninkomens een minder evidente partij die voor hun tamelijk heterogene belangen opkomt dan voor de lagere en hogere inkomensgroepen. Hoewel de middenklasse al lange tijd groeit, zijn het juist de lage en hoge klassen waar zich de minste zwevende en veranderlijke kiezers zullen ophouden (Zelle 1995).

Als sociaaleconomische posities inderdaad bepalend zijn voor politieke veranderlijkheid, zouden we dat terug kunnen zien in de ideologische posities van de veranderlijke kiezers. Radicale kiezers (links of rechts) zouden dan stabiel moeten zijn in hun voorkeuren en houdingen dan kiezers uit het politieke midden.

2.4. Verzuiling en maatschappelijke inbedding

De inbedding van kiezers in maatschappelijke structuren als de kerk, het gezin en het verenigingsleven kan om meerdere redenen worden gerelateerd aan politieke veranderlijkheid. Ten eerste waren Nederlandse kiezers decennialang stabiel omdat de samenleving verzuild was. Doordat met name de kerk en het verenigingsleven, maar zelfs de familie, zo sterk waren geïntegreerd in verticale zuilen met elk een eigen politieke partij, was het vanzelfsprekend om op die partij te stemmen en bleven veranderingen in partijvoorkeur uitzonderlijk (Andeweg 1982).

Maar ook zonder de sterke hiërarchie van de verzuiling zijn er redenen te verwachten dat maatschappelijke verbanden de politieke veranderlijkheid dempen. Sociologen bouwen al decennia op het werk van Merton (1938) over anomie, wat wel wordt omschreven als een mismatch tussen doelen en middelen en als onzekerheid over sociale normen en waarden. Sociale isolatie – de afwezigheid van

een sociaal leven in kerk, gezin of vereniging – kan leiden tot dergelijke gevoelens van anomie en vervreemding. Dit zou vervolgens wispelturigheid in de hand werken.

Een derde mechanisme is het proces van selectie en socialisatie in deze maatschappelijke verbanden (Hooghe 2003). Veel families, verenigingen en kerken zijn in sociaaleconomisch of culturele zin tamelijk homogeen. Immers, burgers selecteren hun partner, vereniging of kerk veelal omdat deze aansluit op hun eigen belangen en voorkeuren; daarnaast speelt voor familieverbanden evident mee dat eenieder in een familie wordt geboren en daardoor met eenzelfde achtergrond begint als de ouders, broers en zussen. Vervolgens worden burgers in deze verbanden verder gesocialiseerd: juist door de homogeniteit worden ze bevestigd in hun politieke oordeel, waardoor zij minder snel van mening zullen veranderen. Zo zal een stabiel familieleven, verenigingsleven of kerklidmaatschap een barrière vormen tegen al te grote veranderlijkheid.

Overigens is het verband tussen maatschappelijke inbedding en politieke veranderlijkheid wat complexer dan we hier kunnen toetsen. Het socialiserende effect van kerkelijkheid, verenigingslidmaatschap en gezinsleven hangt immers af van de mate waarin politieke opvattingen van alle kerk-, verenigings-, en gezinsleden met elkaar in overeenstemming zijn (Kuhn 2009). Als die opvattingen binnen een gezin of vereniging sterk van elkaar verschillen, worden politieke opvattingen minder sterk bevestigd en blijven kiezers variabel in hun opvattingen. Alleen als er een grote mate van overeenstemming is tussen politieke opvattingen, kunnen de gezins- en verenigingsleden elkaars opvattingen versterken. Helaas beschikken wij niet over de gegevens om dit verder te onderzoeken.

2.5. De media

De laatste verklaring van politieke veranderlijkheid legt de schuld ervoor bij de media. Sowieso zijn media – vooral televisie en internet, maar ook nationale dagbladen – een gebruikelijke zondebok voor allerlei maatschappelijke problemen.

Het ligt voor de hand om mediagebruik te relateren aan de toegenomen veranderlijkheid van partijvoorkeuren en politiek vertrouwen (Latimer 1987). Doordat media de nadruk leggen op recente en incidentele gebeurtenissen en niet noodzakelijk op langetermijnontwikkelingen, ondermijnen ze daarmee de stabiliteit van de politieke agenda. Zo werd driekwart van de Kamervragen tussen 2006 en 2011 gesteld naar aanleiding van berichten in de media (Welbers *et al.* 2011). Bovendien zou het politieke nieuws de nadruk leggen op de rol van individuele personen, electorale rivaliteit en politieke schandalen (zie Ansolabehere *et al.* 1991). Deze ‘dramademocratie’ (Elchardus 2002) zou hebben geleid tot maatschappelijk onbehagen (Elchardus & Smits 2002), politiek cynisme (Hendriks 2009, maar zie ook Adriaansen *et al.* 2010) en politieke veranderlijkheid (Kleinnijenhuis & De Ridder 1998). Lager opgeleide kiezers, politiek ongeïnteresseerde kiezers en maatschappelijk kwetsbare kiezers zouden het meest gevoelig zijn voor (veranderende) imago’s die deels door de media worden gevormd, en daardoor het meest geneigd om in reactie hun politieke meningen aan te passen (Elchardus & Smits 2002).

Een wat genuanceerdere benadering stelt dat niet al het mediagebruik hoeft te leiden tot politieke veranderlijkheid, maar dat dit afhangt van het type medium en vooral van de inhoud van de berichtgeving (De Vreese & Semetko 2004; De Vreese & Boomgaarden 2006). Sommige media werken grillige oordelen sterker in de hand dan andere. Naarmate berichtgeving in media sterker de nadruk legt op het politieke proces als een continue strijd en politici voedt met (persoonlijke) schandaaltjes en incidenten die om een directe oplossing vragen, zal de veranderlijkheid van de kiezers die die berichtgeving volgen daardoor worden gestimuleerd. We verwachten daarom dat de politieke veranderlijkheid gemiddeld lager zal zijn onder de lezers van zogenaamde kwaliteitsbladen dan onder lezers van tabloids en kranten die vooral berichten over lokaal nieuws en entertainment.

3. ONDERZOEKSVERANTWOORDING: HET EENVANDAAG OPINIEPANEL

3.1. HET EENVANDAAG OPINIEPANEL (1VOP)

Om uitspraken te doen over de veranderlijkheid van kiezers hebben we uitvoerige panelgegevens nodig, waarin we een vaste groep kiezers meermalen door de tijd heen volgen. Onze studie is niet de eerste die tracht zo de veranderlijkheid van burgers in kaart te brengen. Maar eerdere studies waren in meerdere opzichten te beperkt. Zo hadden de meeste van deze studies slechts twee (soms drie) meetmomenten waarop kiezers naar hun mening werden geënquêteerd. Dit is te weinig om een onderscheid te maken tussen kiezers die gericht, eenmalig van mening veranderen en meer wispelturige kiezers die regelmatig veranderen (of tussen meerdere partijen). Bovendien heeft onderzoek naar veranderende partijvoorkeuren zich nagenoeg uitsluitend gericht op veranderingen in de uiteindelijk uitgebrachte stem bij opeenvolgende verkiezingen of in de daaraan voorafgaande campagneperiode. Toch zien we ook buiten deze periode grote veranderingen in partijvoorkeuren in de opiniepeilingen. Ten slotte is bij gebrek aan panelgegevens regelmatig gebruik gemaakt van retrospectieve vragen: kiezers werd dan gevraagd naar hun voorkeuren en houdingen uit het verleden. Maar doordat veel kiezers hun (stem)gedrag en politieke voorkeuren niet goed onthouden, leidt het gebruik van retrospectieve vragen tot een overschatting van de consistentie van voorkeuren (zie o.a. Weir 1975; Himmelweit *et al.* 1978; Van der Eijk 2002; Van Elsas *et al.* 2011).

Bij gebrek aan uitvoerige panelgegevens over veranderende kiezersvoorkeuren, bleven centrale vragen over electorale veranderlijkheid onbeantwoord, niet alleen in Nederland maar in de bredere westerse wereld.

Het herinneren van stemgedrag

In het 1VOP zijn kiezers meermalen gevraagd naar op welke partij zij feitelijk hadden gestemd in de Tweede-Kamerverkiezingen van 2006. De vraag is hoe goed kiezers in staat zijn om zich die stem te herinneren: de herinnering is immers niet noodzakelijk consistent.

Een analyse van het 1VOP laat zien dat gemiddeld genomen 5,7% van de ondervraagde kiezers de partijkeuze bij de verkiezingen niet consistent herinnerde; hun tweede herinnering wijkt af van het eerste. Dit lijkt lager dan in eerder onderzoek is gerapporteerd. Maar dat komt ook doordat aan de kiezers in het 1VOP gemiddeld genomen al anderhalf jaar na hun eerste herinnering voor de tweede keer is gevraagd naar hun stemgedrag uit 2006. Extrapolerend, betekent dit volgens onze analyses dat na 4 jaar gemiddeld genomen ruim 10% van de kiezers hun stemgedrag bij de vorige Tweede-Kamerverkiezingen is vergeten.

We kunnen drie belangrijke redenen onderscheiden voor de inconsistente herinnering (Van Elsas *et al.* 2011). Ten eerste is er simpelweg vergeetgedrag: wanneer kiezers sinds de herinnerde verkiezingen hebben overwogen op andere partijen te stemmen, vergeten zij hun oorspronkelijke partijkeuze. Ten tweede hebben kiezers een neiging om hun herinnering aan te passen aan hun huidige partijvoorkeur. Wie feitelijk CDA stemde maar nu VVD zou willen stemmen, gaat zich herinneren eerder al VVD gestemd te hebben. Dit komt enerzijds door *cognitieve dissonantie* (de neiging om botsende houdingen met elkaar te verzoenen) en anderzijds doordat de huidige voorkeur als cue wordt gebruikt om het eerdere gedrag te herinneren. De derde reden voor de inconsistentie is dat voor sommige burgers hun partijvoorkeur simpelweg geen relevant en doorwrochte houding is. Er is voor deze groep sprake van non-attitudes.

Deze mechanismes kunnen juist bij onderzoek naar volatiliteit de resultaten vertekenen, omdat kiezers zich op deze manier stabiel presenteren dan zij in werkelijkheid zijn. Vandaar dat wij geen retrospectieve data gebruiken in dit onderzoek.

Het EenVandaag Opiniepanel (1VOP) bevat de gegevens die noodzakelijk zijn om onze centrale vragen te beantwoorden. Het EenVandaag Opiniepanel is een online database, gebaseerd op zelfaanmelding van Nederlandse burgers. Kiezers konden zich continu aanmelden of afmelden voor deelname aan het panel. Deze kiezers worden na aanmelding regelmatig per e-mail gevraagd om deel te nemen aan een online vragenlijst, om zo hun mening te peilen op allerlei onderwerpen. De uitkomsten worden gebruikt voor de uitzendingen van actualiteitenrubriek EenVandaag. Het 1VOP biedt zo panelgegevens van een zeer groot aantal Nederlandse kiezers over een lange periode op een groot aantal onderwerpen.

Tussen 19 september 2006 en 21 juni 2010 werden de deelnemers aan het 1VOP in 58 peilingen gevraagd naar hun partijvoorkeur.³ Daartoe werd gemaakt van de vraag 'Als er vandaag Tweede Kamerverkiezingen zouden zijn, op welke partij zou u dan stemmen?' of lichte variaties daarop (zie Lubbe *et al.* 2012). Tot de antwoordmogelijkheden behoorden alle verkozen politieke partijen van dat moment (inclusief Trots op Nederland na de oprichting), naast antwoordopties voor kiezers die niet mogen stemmen, niet willen stemmen, of niet willen of kunnen openbaren wat ze willen stemmen. In totaal zijn er 55.874 volwassen respondenten die in de 58 peilingen minstens twee keer inhoudelijk antwoord hebben gegeven op de vraag naar partijvoorkeur; 5% van hen nam deel aan exact twee peilingen, 50% aan meer dan vijftien. Overigens blijken onze conclusies nauwelijks te verschillen als we alleen zouden kijken naar de meest of de minst actieve deelnemers.

In dezelfde periode werden de respondenten in zeven peilingen op een vergelijkbare manier gevraagd naar hun vertrouwen in het kabinet-Balkenende IV. Daartoe werd gebruik gemaakt van de vraag 'Hoeveel vertrouwen heeft u over het algemeen genomen in het kabinet Balkenende IV?'. Er waren vier antwoordmogelijkheden op deze vraag: helemaal geen vertrouwen, niet zoveel vertrouwen, tamelijk veel vertrouwen, heel veel vertrouwen.⁴ Twee peilingen met afwijkende antwoordcategorieën dan in de andere zeven zijn niet meegenomen in de analyses. In totaal hebben 35.183 volwassen respondenten aan minstens twee van de zeven peilingen naar vertrouwen in het kabinet deelgenomen. Het aantal deelnames (van minimaal twee tot maximaal zeven) is redelijk gelijk verspreid.

Wij konden de gegevens uit de 58 afzonderlijke peilingen van het EenVandaag Opiniepanel aan elkaar koppelen dankzij de unieke identificatiecode voor alle afzonderlijke respondenten die in elk van de peilingen aanwezig was. Zo konden wij een paneldatabestand creëren, dat we 1VOP hebben genoemd.⁵ In dit bestand is de partijvoorkeur en het politiek vertrouwen in elk van de afzonderlijke peilingen beschikbaar als opeenvolgende variabelen. Daarnaast beslaat het 1VOP een groot aantal sociaal-demografische kenmerken van de respondenten, en is het aan te vullen met duizenden overige vragen uit de peilingen. Helaas ontbreken herhaalde gegevens over politieke waardeoriëntaties. In een peiling uit 2011, bijna een jaar na de laatste peiling uit het 1VOP-bestand, zijn een aantal vragen opgenomen naar links-rechts positie en naar politieke interesse, kennis en mediagebruik. We konden deze gegevens koppelen aan een select deel van de respondenten in het 1VOP-bestand. We beschrijven de uitkomsten van de analyses met deze selecte, post-hoc gegevens in kaders.

Voor een volledig overzicht van het 1VOP-bestand verwijzen we naar het codeboek (Lubbe *et al.* 2012).

³ Omdat het onderzoek zich beperkt tot de laatste jaren, kunnen we strikt genomen niet nagaan waarom de grilligheid sinds de afgelopen decennia zo sterk is toegenomen. Maar door verklaringen te toetsen over de huidige verschillen in grilligheid tussen kiezers, kunnen we wel aangeven welke structurele verklaringen waarschijnlijk zijn.

⁴ Doordat er maar vier antwoordcategorieën zijn bij deze vraag, zullen respondenten niet zo makkelijk kunnen veranderen. De maat is immers wat grofmazig. De beschrijvende uitkomsten in dit onderzoek zijn daardoor eerder een onderschatting van de werkelijke grilligheid in politiek vertrouwen.

⁵ We hebben dit databestand gebruiksklaar gemaakt voor onderzoek door anderen. Het is op verzoek verkrijgbaar via Tom van der Meer (Universiteit van Amsterdam; t.w.g.vandermeer@uva.nl). Voor toegang tot de 1VOP-gegevens zal echter altijd expliciet toestemming moeten worden gegeven door de uitvoerenden van het EenVandaag Opiniepanel.

3.2. ZELFSELECTIE

We gebruiken het 1VOP om conclusies te trekken over de veranderlijkheid van Nederlandse kiezers. Maar het 1VOP is geen aselechte steekproef. Deelnemers aan het 1VOP meldden zich immers vrijwillig aan voor het panel, en namen vervolgens op uitnodiging vrijwillig deel aan elk van de opiniepeilingen. Het gevolg is dat we niet automatisch kunnen verwachten dat het 1VOP-bestand 'representatief' is voor de Nederlandse bevolking; zo zijn met name immigranten (en hun nakomelingen) ondervertegenwoordigd, en kiezers van de SP en de PVV wat oververtegenwoordigd (zie ook Appendix A). We maken gebruik van het 1VOP ondanks dit probleem van zelfselectie. Het 1VOP is om de hierboven genoemde redenen het best beschikbare databestand om de veranderlijkheid van kiezers te onderzoeken. Bovendien hebben we onderzocht in hoeverre de zelfselectie een probleem is. Dit blijkt sterk mee te vallen.

Ten eerste is de zelfselectie voor het doel van dit onderzoek naar veranderlijkheid nauwelijks een probleem. Hoewel het *niveau* van de veranderlijkheid van de deelnemers aan het 1VOP wellicht iets afwijkt van de Nederlandse bevolking, zijn er geen redenen om aan te nemen dat ook de vermeende *oorzaken* van die veranderlijkheid anders zijn voor de deelnemers aan het 1VOP.

Ten tweede omvat het 1VOP zo'n groot aantal deelnemers, dat het een grote diversiteit aan kiezers omvat, zelfs als sommige groepen enigszins ondervertegenwoordigd zijn. In de multivariate analyses kunnen we rekening houden met een groot aantal kenmerken van de over- en ondervertegenwoordigde groepen. De meest evidente inhoudelijke oververtegenwoordiging is die van kiezers die geïnteresseerd zijn in het dagelijkse nieuws, en daarover graag hun mening geven. De oververtegenwoordiging van kiezers met interesse in politieke thema's blijft beperkt: de meeste peilingen behandelden geen primair (partij-) politiek thema, hoewel ze wel vaak maatschappelijk nieuws behandelen.

Ten derde hebben we getoetst in hoeverre de uitkomsten in stemgedrag volgens het 1VOP overeenkomen met de officiële verkiezingsuitslagen. De overeenkomstigheid is opmerkelijk. Bij de verkiezingen van 2010 ging 23,7% van de Tweede-Kamerzetels over in de handen van een andere partij; op basis van het gerapporteerde stemgedrag in het 1VOP zouden we tot een iets lager percentage komen (22,2%). En ook het relatieve stemaandeel van de politieke partijen in 2010 laat nauwelijks een verschil zien met die volgens het 1VOP, als we die wegen naar het stemgedrag uit 2006. Zowel de verkiezingsuitslag als de veranderingen daarin correleren uitermate sterk ($r > 0,98$) met de uitslag en de veranderingen volgens het 1VOP.⁶

3.3. EEN MAAT VOOR DE VERANDERLIJKHEID VAN KIEZERS

In beginsel is het in het samengevoegde 1VOP-bestand eenvoudig na te gaan wanneer kiezers van mening veranderen. We vergelijken hun partijvoorkeur of vertrouwensniveau per peiling met die uit de eerstvolgende peiling waaraan ze deelnamen. We definiëren veranderlijkheid als de som van *inhoudelijke* veranderingen in voorkeur. Een inhoudelijke verandering zien we als een kiezer van voorkeur verandert van partij van partij A naar partij B, of van het ene vertrouwensniveau naar het andere.

Toch is het iets gecompliceerder. Wat te doen met kiezers die na verloop van tijd zeggen dat ze nu niet weten op welke partij ze willen stemmen? Of met kiezers die plots weigeren te zeggen in hoeverre zij het kabinet vertrouwen? Wij hebben ervoor gekozen om antwoorden als 'weet niet' of 'wil niet zeggen' niet te beschouwen als inhoudelijke voorkeuren. Het zijn immers antwoorden die aangeven dat de kiezer zelf of de onderzoeker niet weten wat de inhoudelijke voorkeur is. Vandaar dat we een verandering van partij A naar 'weet niet' geen inhoudelijke verandering van partijvoorkeur is, en een verandering van het ene vertrouwensniveau naar 'wil niet zeggen' evenmin. Vervolgens kunnen overigens alsnog inhoudelijke

⁶ Ook zien we dezelfde ontwikkelingen in partijvoorkeur in het 1VOP als in de gewogen of de zogenaamd 'representatieve' steekproeven van andere opiniepeilers.

veranderingen plaatsvinden. Als een kiezer van partij A (in de eerste peiling) via ‘weet niet’ (in de tweede peiling) gaat naar partij B (in de derde peiling), tellen we dat als één inhoudelijke verandering. Immers, voor deze kiezer kunnen we in de tweede peiling geen verandering aantonen (en dus assumeren we dat deze nog onveranderd is); in de derde peiling zien we alsnog die inhoudelijke verandering. Maar als een kiezer van partij A (in de eerste peiling) via ‘weet niet’ (in de tweede peiling) blijft bij partij A (in de derde peiling), tellen we geen inhoudelijke verandering: we weten immers alleen maar dat deze kiezer een voorkeur heeft gehad voor partij A, maar weten niets van andere partijen.

Wie zeggen vaak ‘ik weet het niet’ en ‘ik wil het niet zeggen’ ?

Het 1VOP geeft respondenten de mogelijkheid om de vraag naar partijvoorkeur of politiek vertrouwen met ‘ik weet het niet’ of ‘ik wil het niet zeggen’ te beantwoorden. Wie maken gebruik van die mogelijkheid?

We kijken eerst naar de vraag over partijvoorkeur. Jongeren geven vaker aan niet te weten wat zij zouden stemmen dan ouderen, en vrouwen doen dit vaker dan mannen. Voor zowel opleiding als inkomen zijn het de middengroepen die het vaakst zeggen het niet te weten.

Ook voor de optie ‘ik wil het niet zeggen’ zijn er verschillen tussen groepen. Ouderen verkiezen deze optie vaker dan jongeren. Kiezers met een religieuze overtuiging, ongeacht welke, geven vaker aan geen antwoord te willen geven dan niet-religieuze kiezers. Partijleden zijn opener over hun stemintentie dan kiezers die geen lid zijn van een politieke partij.

Voor de vraag naar vertrouwen in het kabinet zijn de antwoordopties ‘ik weet het niet’ en ‘ik wil het niet zeggen’ helaas samengevoegd in één categorie. Leeftijd heeft – misschien juist daardoor – geen invloed op het verkiezen van deze antwoordcategorie. Wel maken vrouwen vaker gebruik van deze antwoordoptie dan mannen, en doen religieuze kiezers dit vaker dan niet-religieuze. Partijleden zeggen minder vaak dat zij niet weten hoeveel zij het kabinet vertrouwen dan wel het niet prijs willen geven.

Deze verschillen onderstrepen het belang om in onze verdere analyses rekening te houden met hoe vaak iedere respondent gebruik maakt van niet-inhoudelijke antwoordopties.

Door alle keren dat kiezers van voorkeur zijn veranderd op te tellen, kunnen we de totale veranderlijkheid van iedere kiezer bepalen. Dit leidt tot verschillende indicatoren van veranderlijkheid. Zo onderscheiden we *of* een kiezer van voorkeur is veranderd (ja/nee), *hoe vaak* een kiezer van voorkeur is veranderd (frequentie), *hoeveel* unieke partijen in totaal worden genoemd (voor de vragen over partijvoorkeur) en *hoe groot* de gemiddelde veranderingen waren (voor de vragen over politiek vertrouwen). Later in het rapport introduceren we nog enkele verfijndere maten van veranderlijkheid, waarbij we ook rekening houden met de timing en de richting van de veranderingen.

Onderzoekstechnische verschillen: hoe we vertekende verschillen voorkomen

Bij de toetsing van de verklaringen voor grilligheid houden we direct rekening met eventuele vertekening door onderzoekstechnische verschillen.

Ten eerste verschillen kiezers in het aantal keren dat zij deelnamen aan de peilingen. Wie vaker deelneemt, heeft een grotere kans om minstens eens te veranderen. Als mannen vaker deelnemen dan vrouwen, kan het dus lijken alsof zij vaker van mening veranderen.

Ten tweede verschillen kiezers in hun neiging om vragen (naar partijvoorkeur of politiek vertrouwen) met ‘ik weet het niet’ of ‘ik wil het niet zeggen’ te beantwoorden. Omdat deze antwoordopties geen inhoudelijke verandering weergeven, tellen ze als stabiele antwoorden. Met andere woorden, wie vaker ‘weet niet’ of ‘wil niet zeggen’ antwoordt, zal lager scoren op onze maten van volatiliteit. Dit kan onze resultaten vertekenen, bijvoorbeeld wanneer vrouwen vaker op deze manier antwoorden dan mannen en daardoor constanter lijken.

Ten derde verschillen deelnemers aan het 1VOP in de tijdspanne waarbinnen werd deelgenomen. Hoe groter de tijdsspanne, hoe groter de kans dat de kiezers in de tussentijd van partijvoorkeur of vertrouwen zijn veranderd. Wanneer sommige groepen kiezers over een langere periode meedoen dan andere, kan dat leiden tot onjuiste conclusies.

Om deze vertekeningen te voorkomen, houden we vier kenmerken constant over alle groepen bij de berekening van hun onderlinge verschillen: frequentie van deelname, tijdspanne waarbinnen werd deelgenomen, de frequentie waarmee ‘weet niet’ werd geantwoord, en de frequentie waarmee ‘wil niet zeggen’ werd geantwoord.

Deze methode om de veranderlijkheid van kiezers vast te stellen vereist in onze analyses enkele methodologische hulpgrepen. Immers, kiezers zullen een grotere kans hebben om ten minste één keer van mening veranderd te zijn, naarmate zij vaker aan de peilingen hebben deelgenomen. Wie vaker op de vragen antwoordt met 'ik weet het niet' of 'ik wil het niet zeggen' zal in onze maten van veranderlijkheid lager scoren. En een kiezer die over een langere tijdspanne aan verschillende peilingen deelneemt zal eerder van mening veranderd zijn dan een kiezer die aan evenveel peilingen heeft deelgenomen maar in een periode van slechts een paar weken. Vandaar dat wij in ons onderzoek rekening zullen houden met dergelijke verschillen in veranderlijkheidsscores die slechts veroorzaakt worden door de door ons gekozen methodologische opzet.

3.4. ANALYSEMETHODEN

We bouwen de analyses in de volgende hoofdstukken zorgvuldig op. In hoofdstuk 4 geven we allereerst een beschrijving van de mate waarin Nederlandse kiezers veranderlijk zijn. Vanuit de welbekende gegevens over netto-volatiliteit (grilligheid van uitkomsten op macroniveau) gaan we stapsgewijs naar verschillende aspecten van de bruto-volatiliteit (de veranderlijkheid van individuen).

Vervolgens onderzoeken we in hoofdstukken 5 en 6 de geldigheid van de vijf veelgehoorde verklaringsmodellen van bruto-volatiliteit. We beginnen met bivariate analyses⁷ om groepsverschillen te kunnen beschrijven. We bouwen dit vervolgens uit tot multivariate toetsen waarin we de verschillende verklaringen tegelijkertijd toetsen. We maken – vanwege de frequentieverdeling van de volatiliteitsmaten – gebruik van logistische regressie en Poisson regressie⁸.

⁷ We noemen deze analyses weliswaar bivariaat, maar we houden methodologisch rekening met de vier onderzoekstechnische vertekeningen.

⁸ *Negative binomial* regressie leidde tot dezelfde conclusies als Poisson regressie.

4. VERANDERLIJKHEID IN KAART GEBRACHT

4.1. VAN MACRO NAAR MICRO: VERANDERLIJKHEID ALS PROBLEEM VAN EEN SAMENLEVING

Allereerst nemen we de netto-volatiliteit onder de loep, dat wil zeggen, de veranderingen van de bevolking als geheel. De netto-volatiliteit verschaft alleen informatie over veranderlijkheid van gemiddelde uitkomsten; het geeft dus geen uitsluitsel over veranderingen door individuele kiezers. Wanneer evenveel burgers van CDA naar PvdA trekken als dat er burgers de omgekeerde verandering doormaken, is het nettoresultaat dat er in de gemiddelde verdeling van partijvoorkeuren (en daarmee de samenstelling van het parlement) niets verandert: de aanhang van beide partijen blijft even groot. En wanneer het aandeel burgers dat de regering sterker is gaan vertrouwen even groot is als het aandeel dat minder is gaan vertrouwen, zal de gemiddelde steun onveranderd zijn. De bruto-volatiliteit is dus nagenoeg altijd groter (in elk geval nooit kleiner) dan de netto-volatiliteit. Achter kleine netto-veranderingen in het (macro)gemiddelde kunnen grote bruto-veranderingen schuilgaan op het microniveau.

Hoewel we vooral geïnteresseerd zijn in de volatiliteit van individuen, kijken we eerst naar de veranderlijkheid van gemiddelde uitkomsten die zo vaak in kranten worden gepubliceerd. We kijken achtereenvolgens naar de netto-volatiliteit op de langere termijn (de grilligheid van de verkiezingen sinds 1948; de trends in het vertrouwen sinds 1997) en op de kortere termijn (de grilligheid van de peilingen tussen de verkiezingen van 2006 en 2010).

4.1.1. Partijvoorkeuren (stemgedrag en stemintenties)

De Nederlandse Tweede-Kamerverkiezingen zijn sinds 1994 de meest grillige in West-Europa. Figuur 4.1 brengt deze veranderingen in beeld. De figuur laat voor alle verkiezingen in de naoorlogse geschiedenis zien welk percentage stemmen aan een andere partij werd uitgebracht.⁹

Tot eind jaren 60 waren de verkiezingsuitslagen in hoge mate voorspelbaar. In de toenmalige verzuilde samenleving kon op basis van iemands sociaaleconomische klasse en religieuze achtergrond tamelijk goed voorspeld worden op welke partij hij of zij zou stemmen (Andeweg 1982; Irwin & Van Holsteyn 1989). Door de nauwe banden tussen politiek leiders en hun verzuilde achterban bleef werkelijke electorale competitie beperkt. Er zat simpelweg weinig nut in een strijd om de gunst van de kiezer. Gemiddeld veranderde slechts 5% van de stemverhoudingen van verkiezing tot verkiezing. Demografische veranderingen in de samenstelling van de bevolking waren daarin bepalender dan tegenwoordig.

Sinds het begin van de ontzuiling, eind jaren 60, nam de electorale volatiliteit echter in verschillende stappen fors toe. De eerste toename van de netto-volatiliteit was tussen 1967 en 1986. In deze periode lag het gemiddelde van de electorale verschuivingen twee keer zo hoog als in de voorgaande decennia, boven de 10%. In zijn dissertatie uit 1982, getiteld *Dutch Voters Adrift*, schrijft Andeweg dat de verkiezingen tussen 1963 en 1977 grote variaties vertoonden en dat kiezers (*'the fashionable electorate'*) zich lieten sturen door veranderlijke electorale windstromen. Achteraf bleken de veranderingen in deze periode slechts een opmaat te zijn voor nog grotere volatiliteit.

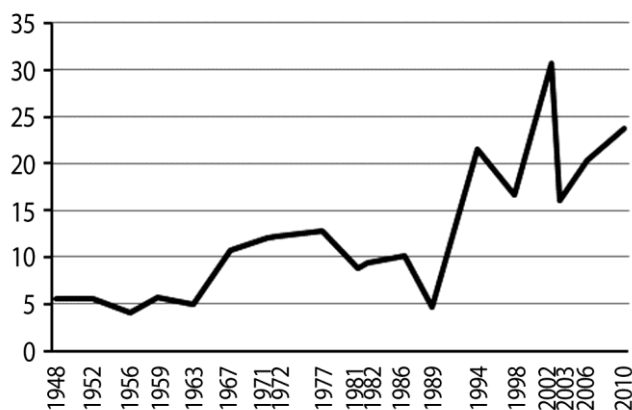
De tweede toename van de volatiliteit was in 1994, toen de electorale verhoudingen tussen de partijen met meer dan 20% veranderden. Politiek commentatoren spraken van een politieke aardverschuiving (Max van Weezel) en van kiezers die door hun grilligheid onvoorspelbaar zouden zijn geworden (Marcel van Dam).

⁹ Door het evenredige kiesstelsel kom dit in Nederland nagenoeg overeen met de verschuivingen in parlamentszetels.

De meest grillige verkiezingsuitslag kwam echter uit 2002, met de doorbraak van de Lijst Pim Fortuyn, het electorale herstel van het CDA en de afrekening met de Paarse coalitie (PvdA, VVD, D66). Maar liefst 31% van de uitgebrachte stemmen ging naar een andere partij dan in 1998. Er werd, niet geheel ten onrechte, gesproken van een electorale revolutie. Het bracht de socioloog Kees Schuyt ertoe om de Nederlandse kiezer te vergelijken met stuifzand: 'Ze waaien, met het geringste zuchtje wind, alle kanten op.'

De periode daarna kan nauwelijks als een herstel worden beschouwd: de Tweede-Kamerverkiezingen laten keer op keer grote verschuivingen zien. De verkiezingen van 2010 waren met 23,7% zelfs de op één na meest volatiele in de Nederlandse naoorlogse geschiedenis.¹⁰ Opnieuw verzuchtten politiek commentatoren als Hans van Mierlo ('de kiezers doen maar wat') en Wim Deetman ('emotioneel, irrationeel of intuïtief') de vermeende grilligheid van de kiezer. De politicologen Andeweg en Thomassen interpreteerden de toegenomen veranderlijkheid echter aanmerkelijk positiever. Nederland was geen flipperkastdemocratie (Andeweg & Thomassen 2011). De Nederlandse kiezer was eindelijk gaan doen wat ze hoorde te doen: kiezen (Thomassen 2010).

Figuur 4.1. Netto-volatiliteit¹: verschuivingen tussen verkiezingen in %

¹ Netto-volatiliteit is de som van de geaggregeerde electorale groei van alle winnende partijen in vergelijking tot de vorige verkiezing (Pedersen 1979)

Bron: Eigen berekeningen (vgl. Mair 2008)

Van verkiezing tot verkiezing zijn er aldus grote verschuivingen in de electorale verhoudingen tussen politieke partijen. Maar ook in de periode tussen twee verkiezingen fluctueert de electorale aanhang van politieke partijen sterk. De 1VOP-data beschrijven deze veranderingen voor de periode tussen november 2006 en juni 2010.¹¹ Figuur 4.2 toont de netto-volatiliteit van peiling tot peiling, op eenzelfde manier als Figuur 4.1 de netto-volatiliteit van verkiezing tot verkiezing toonde. We vergelijken daartoe de grootte van de partijaanhang in elke twee elkaar opvolgende enquêtes. Figuur 4.2 beschrijft zodoende op 50 momenten¹² de veranderingen in de partij-aanhang ten opzichte van de vorige peiling.

Uit figuur 4.2 blijkt dat de netto-verschuivingen in de 50 peilingen gemiddeld genomen zo'n 4 procent bedragen. Met andere woorden: als er echt verkiezingen zouden zijn geweest, zou bij elke peiling 4% van de Tweede-Kamerzetels (6 stuks) in andere handen terecht komen. Uiteraard zijn de verschuivingen groter naarmate er meer tijd verstrijkt tussen twee peilingen, en zijn de verschuivingen

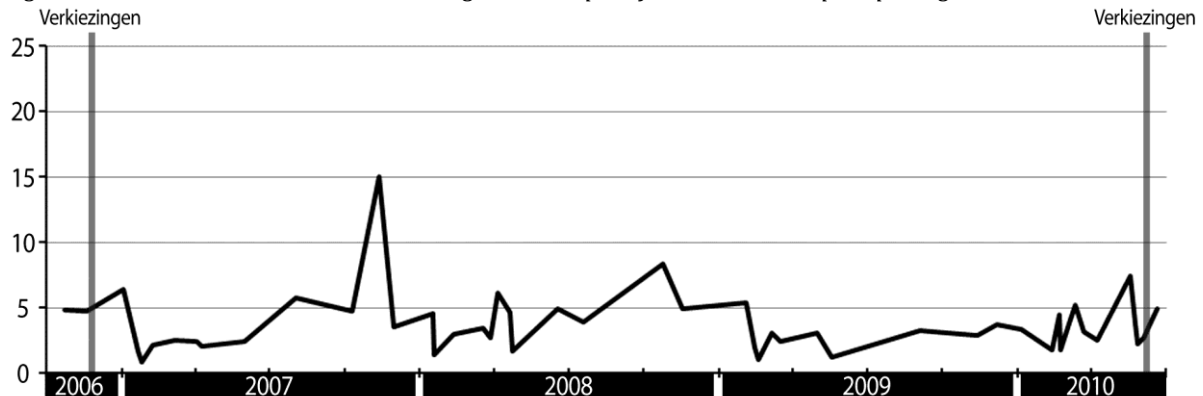
¹⁰ De netto-verschuivingen van de officiële verkiezingsuitslag komt opmerkelijk goed overeen met die van het 1VOP. Zowel na de verkiezingen van 2006 als na de verkiezingen van 2010 is daarin een vraag over het werkelijke stemgedrag gesteld. Met deze informatie hebben we de netto volatiliteit in het stemgedrag van de respondenten in het 1VOP vastgesteld op 22,2%. De verschillen tussen 2006 en 2010 zijn wat groter in het parlement dan in het panel. De rapportage van de leden van het 1VOP is dus minder volatiel dan het feitelijke gedrag van de Nederlandse bevolking.

¹¹ Voor een volledig overzicht van de aanhang voor diverse politieke partijen in deze periode, zie Appendix A.

¹² We kijken in deze figuren uitsluitend naar de 50 peilingen die aan alle 1VOP-leden is voorgelegd, en negeren de peilingen die uitsluitend aan deelgroepen (PvdA'ers, LPF'ers, VVD'ers etc.) is voorgelegd.

over het algemeen klein als er veel peilingen in een korte termijn plaatsvinden. We zien echter dat de netto-verhoudingen in de hele periode tussen partijen verschuiven.

Figuur 4.2. Netto-volatiliteit¹: verschuivingen tussen partijvoorkeuren in opiniepeilingen in %

¹ Netto-volatiliteit is de som van de geaggregeerde electorale groei van alle winnende partijen in vergelijking tot de vorige peiling (Pedersen 1979)
Bron: 1VOP

Er zijn meerdere pieken in de netto-volatiliteit. De grootste en meest opmerkelijke is de piek in de peiling van 12 november 2007. Dit is direct nadat Rita Verdonk zich had afgescheiden van de VVD en haar nieuwe partij, Trots op Nederland, voor het eerst werd opgenomen als keuzemogelijkheid in de opiniepeilingen (die betrekking had op immigratie en integratie). De afsplitsing van de toen electoraal populaire Verdonk leidde tot een verschuiving van 15% van de zetels ten opzichte van de vorige peiling.¹³ Een tweede, kleinere, piek zien we begin oktober 2008. Deze piek volgt direct op de overname van ABN Amro door de Nederlandse overheid. Met name de PvdA van minister van Financiën Wouter Bos profiteerde van het imago van daadkracht in die eerste maanden van de bankencrisis. De winst van de PvdA ging ten koste van de SP en TON.¹⁴ De volatiliteit nam weer wat verder toe toen het kabinet-Balkenende IV viel (in februari 2010), Job Cohen aantrad als lijsttrekker van de PvdA (in maart 2010) en de verkiezingen naderden (mei en juni 2010). Het niveau van de volatiliteit in deze laatste periode wordt in figuur 4.2 nog wat onderschat, door het grote aantal peilingen in een korte termijn.

De grilligheid van opiniepeilingen tussen twee verkiezingen doet niet onder voor de grilligheid van verkiezingsuitslagen. Als in april 2008 verkiezingen zouden zijn gehouden, was de netto-volatiliteit van die verkiezingsuitslag uitgekomen op 29,7% - hoger dus dan in juni 2010 was. Dit komt met name doordat Verdonks aanhang was blijven doorgroeien. De Nederlandse kiezers waren dus grilliger in tussentijdse peilingen dan bij de werkelijke verkiezingen in 2010.

4.1.2. Politiek vertrouwen

De discussie over het politiek vertrouwen in Nederland heeft zich het afgelopen decennium bovenal gericht op de vermeende vertrouwenscrisis. Het vertrouwen van Nederland in de politiek zou structureel gedaald zijn ten opzichte van het verleden. Het beeld van een Nederlandse vertrouwenscrisis is wijdverbreid onder beleidsmakers en politiek filosofen (Thomassen 2010; Van der Meer 2011). Zo concludeert de Raad voor het openbaar bestuur 'dat – bezien over een langere periode – inderdaad sprake is van tanend vertrouwen in (in volgorde van afnemend vertrouwen) parlement,

¹³ Verdonks aanhang bleef nog een half jaar groeien. Als in april 2008 verkiezingen zouden zijn gehouden, was de netto-volatiliteit van die verkiezingsuitslag uitgekomen op 29,7%. De Nederlandse kiezers waren dus volatieler in tussentijdse peilingen dan bij de werkelijke verkiezingen in 2010. De vraag is echter of de respondenten ook daadwerkelijk zo zouden hebben gestemd als wat ze zeiden te willen doen in de opiniepeilingen.

¹⁴ Overigens was er sinds het zomerreces van de Tweede Kamer in juni 2008 niet meer aan de leden van het 1VOP gevraagd op welke partij zij zouden stemmen. Dit lange intermezzo heeft waarschijnlijk ook een rol gespeeld bij de grootte van de volatiliteit in oktober (t.o.v. juni); een vergelijking met andere opiniepeilers laat echter zien dat de veranderingen vooral eind september en begin oktober plaatsvonden.

regering en vooral partijen en politici' (Rob 2010: 39). De Amerikaanse politiek-filosoof Francis Fukuyama liet tijdens een lezing in 2010 optekenen: 'In just a few years the Netherlands slipped from a high trust society to a low trust society. (...) Politicians fuel the dissatisfaction amongst the population.' En in 2011 stelde de Leidse rechtsfilosoof Thierry Baudet in *NRC Handelsblad*: 'Niemand kan ontkennen dat in ons land sprake is van een ernstige vertrouwenscrisis tussen de burger en de politiek.'

Internationaal debat over de vertrouwenscrisis

Het beeld van een vertrouwenscrisis past in de conclusies uit breder internationaal onderzoek naar politiek vertrouwen in westerse democratieën (Pharr & Putnam 2000; Dalton 2004; Dogan 2004). Volgens Pharr & Putnam (2000) is 'public confidence in leaders and the institutions of democratic governance at or near an all-time low'. En Dalton (2004) stelt dat 'by almost any measure, public confidence and trust in, and support for, politicians, political parties, and political institutions has eroded over the past generation'. De stelling dat politiek vertrouwen zou zijn gedaald wordt echter ook buiten Nederland bestreden. Norris (2011) concludeert dat de tevredenheid met het functioneren van de democratie (diffuus vertrouwen) eerder is gestegen, en dat vertrouwen in instituties en politici (specifiek vertrouwen) niet structureel is gedaald, maar vooral veel grilliger is gaan fluctueren.

Maar waaruit zou die 'ernstige vertrouwenscrisis' in Nederland dan blijken? Onderzoekers die zich baseren op divers cijfermateriaal dat al sinds begin jaren 70 wordt verzameld komen niet tot de conclusie dat er een vertrouwenscrisis is (Dekker *et al.* 2006; Dekker & Van der Meer 2008; Van der Brug & Van Praag 2007; Bovens & Wille 2008, 2011; Thomassen 2010; Andeweg & Thomassen 2011). Sterker nog, de tevredenheid met het functioneren van de democratie is sinds begin jaren 70 juist aanzienlijk toegenomen (Van der Brug & Van Praag 2007; Bovens & Wille 2011). Het vertrouwen in regering en parlement kende weliswaar een dip van 2003 tot 2006, maar ligt niet structureel lager dan voorheen (Bovens & Wille 2008; Dekker *et al.* 2009; Van der Meer 2010).

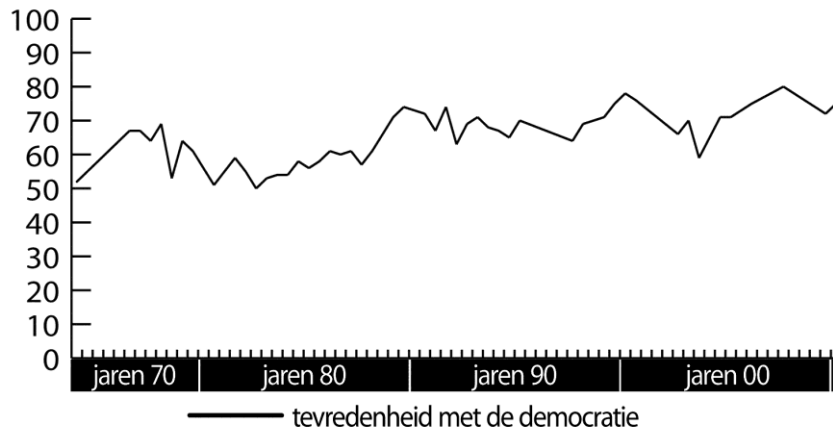
Er is discussie mogelijk of het vertrouwensniveau in normatieve zin te laag is of niet, maar van een vertrouwenscrisis lijkt geen sprake. Er zijn althans in de cijfers uit diverse onderzoeken geen aanwijzingen voor.¹⁵

Figuren 4.3 en 4.4 ondersteunen deze conclusie. Ze laten de ontwikkelingen zien op de lange en middellange termijn voor respectievelijk de tevredenheid met het functioneren van de democratie en het vertrouwen in de regering en de Tweede Kamer. De cijfers zijn gebaseerd op de Eurobarometer, maar de vele alternatieve nationale en internationale databronnen laten dezelfde patronen zien. De tevredenheid met het functioneren van de democratie is sinds begin jaren 70 structureel gestegen (zie figuur 4.3). Zelfs in 2003 (het dieptepunt van het afgelopen decennium) lag de tevredenheid nog boven het niveau van de jaren 70 en 80. We kunnen zelfs niet stellen dat deze tevredenheid tegenwoordig een grilliger trend laat zien dan voorheen.

Toegenomen fluctuaties zien we daarentegen wel wanneer we kijken naar het vertrouwen in regering en Tweede Kamer in figuur 4.4. Het vertrouwen bereikte een eerste piek in het najaar van 2001 als gevolg van een *rally round the flag*: in reactie op de externe aanvallen van 11 september plaatsten burgers in nagenoeg alle westerse landen meer vertrouwen in politieke instituties. In het voorjaar van 2002 was het vertrouwen terug op het oude, nog altijd hoge niveau - nota bene op het moment dat Pim Fortuyn een politieke revolutie ontketende.

¹⁵ Er is een opvallende paradox. Veel kiezers hebben retrospectief het gevoel dat hun vertrouwen in de politiek is gedaald, zelfs wanneer we uit herhaalde peilingen weten dat diezelfde kiezers evenveel of zelfs meer vertrouwen hebben dan voorheen (Steenvoorden 2009; Den Ridder & Van der Meer 2011). Er is een 'gouden gloed van het verleden'. Elders speculeren we waar de moderne mythe van de Nederlandse vertrouwenscrisis vandaan komt (Van der Meer 2011).

Figuur 4.3. Tevredenheid met het functioneren van de democratie in Nederland in %, 1974-2010

Percentage 'Tevreden met de manier waarop democratie in NL werkt'
Bron: Eurobarometer (vgl. Bovens & Wille 2009)

Het vertrouwen daalt pas in het daaropvolgende jaar. De ironie wil dat we het vertrouwen pas zien dalen nadat het eerste kabinet-Balkenende aan de slag was gegaan met het motto 'werken aan vertrouwen, een kwestie van aanpakken'. Tussen 2003 en 2006 blijft het vertrouwen in de regering en in de Tweede Kamer op een historisch laag niveau. Het bereikt echter een historisch hoog niveau na het aantreden van het kabinet-Balkenende IV in het voorjaar van 2007. Sindsdien fluctueert het vertrouwen sterk. Een nieuw dal wordt opgevolgd door een plotse piek in het najaar van 2008, na de overname van ABN Amro, waarna het vertrouwen toch weer wegzakt tot de vorming van het eerste kabinet-Rutte in 2011. Van een structurele daling is geen sprake, wel van grote fluctuaties in het specifieke vertrouwen.

Figuur 4.4. Vertrouwen in de regering en de Tweede Kamer in %, 1997-2011

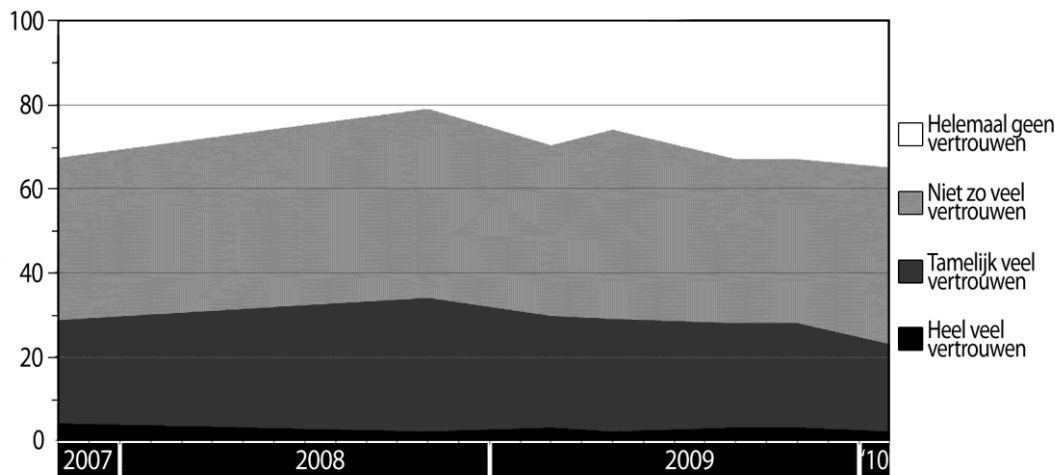
Percentages 'Eerder geneigd te vertrouwen'
Bron: Eurobarometer (vgl. Dekker & Van der Meer 2011)

Politiek wantrouwende kiezers onderbouwen hun mening door te verwijzen naar (vermeend gebrek aan) responsiviteit en daadkracht (Steenvoorden *et al.* 2009). De fluctuaties in de vertrouwenscijfers hangen sinds 2003 sterk samen met die imago's van responsiviteit en daadkracht. Het imago van responsiviteit als gevolg van de 100-dagen tour van kabinet-Balkenende IV was de oorzaak van de piek in het voorjaar van 2007. Het imago van daadkracht in de overname van ABN Amro in de eerste dagen van de bankencrisis van 2008 stuwde het vertrouwen eveneens op (Dekker *et al.* 2008). Gebrek aan responsiviteit (onder de eerste kabinetten-Balkenende) en gebrek aan doortastendheid (van het vierde kabinet-Balkenende waarin de coalitiepartners elkaar in een wurggreep hielden) leidden daarentegen juist een vertrouwensdaling in.

Figuur 4.5 beschrijft de trendmatige ontwikkeling van het vertrouwen in het kabinet-Balkenende IV op basis van de 1VOP-gegevens tussen 2007 en 2010. Helaas begint deze trend pas ruim na de afloop van

de 100-dagen tour. De figuur bevestigt dat in deze kabinetsperiode de overname van ABN Amro heeft geleid tot een piek in het vertrouwen, maar ook dat het vertrouwen pas echt wegzakte toen het kabinet er onderling in de laatste maanden echt niet meer uitkwam en hardop werd gespeculeerd over de val.

Figuur 4.5. Vertrouwen in het kabinet-Balkenende IV in %, 2007-2010

Bron: 1VOP

4.2. DE VERANDERLIJKHEID VAN INDIVIDUELE KIEZERS: PARTIJVOORKEUR

Achter de forse en groeiende netto-volatiliteit uit de vorige paragraaf gaat een nog grotere bruto-volatiliteit schuil. Het aandeel kiezers dat van mening verandert is per definitie groter dan de gemiddelden laten zien, doordat tegengestelde veranderingen daarin tegen elkaar wegvallen.

Er zijn meerdere manieren om deze bruto-volatiliteit in kaart te brengen. In dit rapport kijken we naar de voornaamste: (1) het percentage burgers dat gedurende een bepaalde periode minstens een keer van mening verandert, (2) de gemiddelde frequentie waarmee burgers gemiddeld van mening veranderen, (3) de cluster van partijen waartussen burgers van mening veranderingen (bij partijvoorkeur), en (4) de mate waarin burgers van mening veranderen (bij politiek vertrouwen). We onderzoeken in het vervolg slechts die groep deelnemers aan het 1VOP die minstens twee keer eenzelfde partijvoorkeursvraag en/of vertrouwensvraag hebben ingevuld, omdat het anders onmogelijk is veranderingen te onderzoeken.

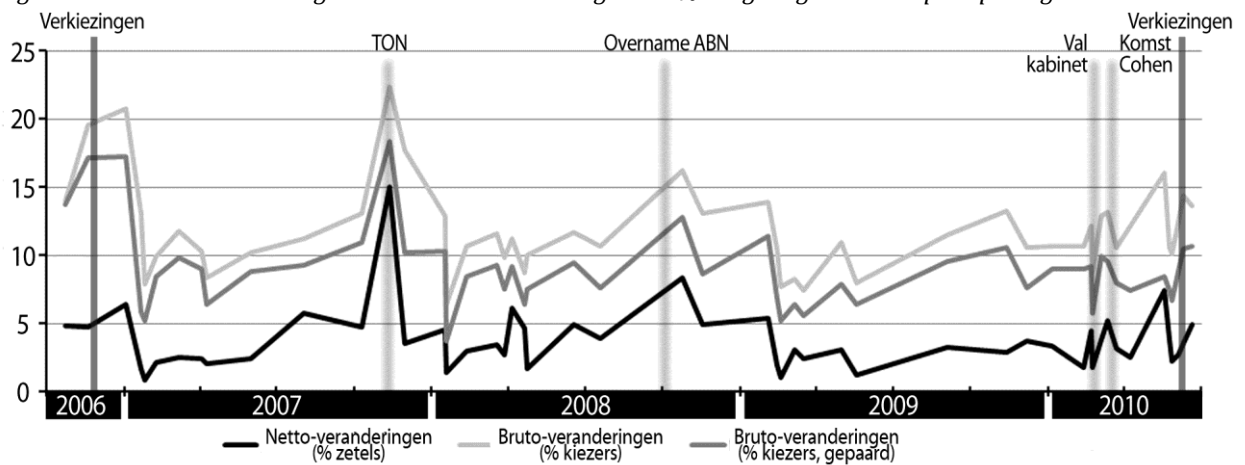
4.2.1. Bruto- en netto-volatiliteit

Figuur 4.6 beschrijft het verschil tussen de netto- en bruto-volatiliteit in partijvoorkeuren. De zwarte lijn toont dezelfde netto-volatiliteit als in figuur 4.2; de twee grijze lijnen zijn twee alternatieve maten die de bruto-volatiliteit beschrijven. De donkergrijze lijn laat zien welk aandeel van de respondenten sinds de *direct voorgaande peiling* van partijvoorkeur is veranderd; de lichtgrijze lijn toont het aandeel respondenten dat sinds de *laatste eigen deelname* van partijvoorkeur is veranderd. De lijnen lopen iets uiteen, omdat de panelleden van het 1VOP niet aan alle peilingen mee (hoeven) doen.

Hoewel er aantoonbare oorzaken zijn van plotse verschuivingen, is de veranderlijkheid een tamelijk constant kenmerk van Nederlandse kiezers. Zelfs in de meest stabiele peiling verandert nog 4% van de Nederlanders van partij; gemiddeld is het percentage 12%. Gemiddeld verandert dus elke peiling één op de acht Nederlanders van partijvoorkeur. De bruto-volatiliteit is continu groter dan de netto-volatiliteit. Het verschil tussen de lichtgrijze bruto-volatiliteit en de netto-volatiliteit is gemiddeld meer dan 8 procentpunten. Zelfs wanneer de netto-verschuivingen in een peiling minimaal zijn en de steun voor politieke partijen dus constant blijft (als in januari 2007 met slechts 1% netto-volatiliteit), blijft er een aanzienlijk aantal burgers dat wel degelijk van partijvoorkeur verandert. Kortom, ook achter

relatief constante uitkomsten gaan nog forse veranderingen in kiezersvoorkeuren schuil. Dit bewijst eens te meer hoe veranderlijk de Nederlandse kiezer wel niet is.

Figuur 4.6. Netto-veranderingen¹ en bruto-veranderingen² in %: de grilligheid van opiniepeilingen

¹ Netto-volatiliteit is de som van de geaggregeerde electorale groei van alle winnende partijen in vergelijking tot de vorige peiling (Pedersen 1979).

² Bruto-volatiliteit is het percentage burgers dat ten opzichte van de vorige peiling van mening is veranderd.

Bron: 1VOP

De belangrijkste pieken in de bruto-volatiliteit zijn dezelfde als die in de netto-volatiliteit: de opkomst van TON, de overname van ABN en de val van het kabinet. Rond de verkiezingen van 2010 werd ook de leiderschapswissel bij de PvdA (Job Cohen voor Wouter Bos) genoemd als moment waarop veel kiezers van partij wisselden. Deze wissel heeft de PvdA in de peilingen van maart 2010 inderdaad omhoog gestuwd, maar op de algehele veranderlijkheid van de Nederlandse kiezer had het minder invloed: de groei van de PvdA bleef in omvang beperkt, terwijl aan de kiezers aan de rechterzijde van het politieke spectrum nauwelijks veranderden.

Opkomst en ondergang van TON

Twee dagen na haar vertrek bij de VVD op 15 oktober 2007 kondigde Rita Verdonk de oprichting van haar beweging Trots op Nederland (TON) aan. In de eerstvolgende peiling werd TON opgenomen als antwoordoptie op de vraag naar partijvoorkeur. 16,7 procent van de deelnemers aan die peiling gaf aan op TON te willen stemmen als er die dag verkiezingen zouden worden gehouden. Dit leidde tot een flinke piek in zowel de bruto- als netto-volatiliteit.

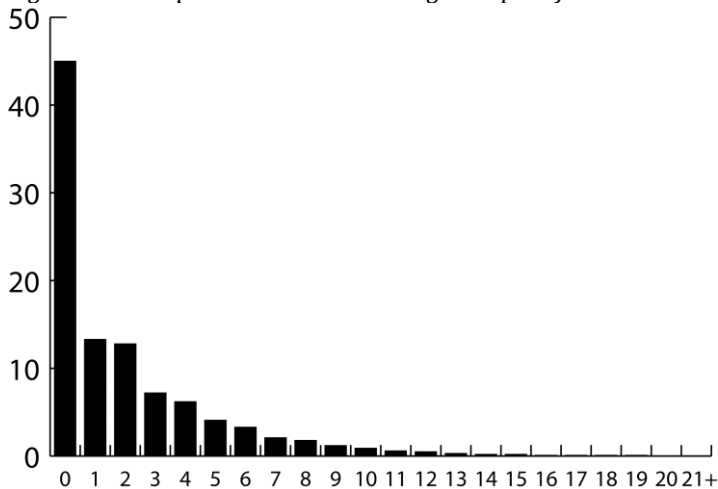
De aanhang van TON bleef nog een half jaar groeien. Vooral de PVV en de VVD, en in mindere mate het CDA, verloren kiezers aan TON. Vanaf juni 2008 verloor TON echter aanhang. Met name de PVV won kiezers, en ook overwoog een deel van de eerdere TON-aanhangers om VVD te stemmen. Hoewel het CDA kiezers had verloren aan TON, kon die partij niet profiteren van de teloorgang van de beweging. Nadat TON in 2009 de hele aanhang al bijna weer had verloren, daalde de steun in de directe aanloop naar de verkiezingen van 2010 tot nagenoeg 0. Ook in deze periode verloor de beweging van Rita Verdonk aan de PVV en de VVD. Bij de Tweede Kamerverkiezingen op 9 juni 2010 behaalde TON geen enkele zetel.

4.2.2. Veranderlijke kiezers

Maar hoeveel kiezers veranderen nu feitelijk van partijvoorkeur? Zijn het steeds dezelfde kiezers die van mening veranderen, of zijn er veel burgers die elk op verschillende momenten van mening veranderen? Figuur 4.7 toont de relatieve frequentie waarmee de kiezers uit het 1VOP van partijvoorkeur veranderen; de percentages tellen op tot 100%. De met afstand grootste groep respondenten - 45% - is nimmer van partijvoorkeur veranderd. Driekwart van de respondenten veranderde 3 keer of minder. Hoewel kiezers potentieel 57 keer van mening konden veranderen, was het feitelijk behaalde maximum 30. Het percentage onveranderlijken is echter een overschatting. Dit

percentage wordt immers omhooggestuwd door respondenten die slechts aan enkele peilingen deelnamen. Hoe vaker iemand meedoet met de enquêtes, hoe groter de kans is dat hij of zij ten minste een keer van mening zal kunnen veranderen.¹⁶

Figuur 4.7. Frequentie van veranderingen in partijvoorkeur in %, nov 2006 – juni 2010

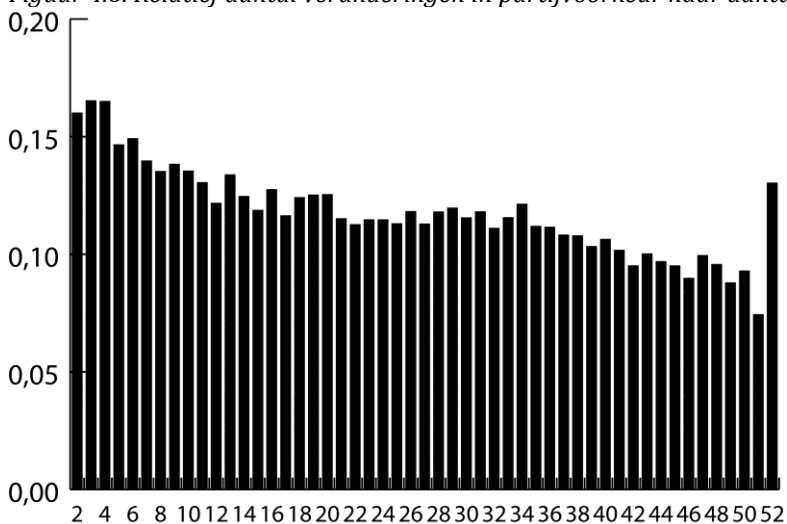

Bron: 1VOP
N= 55.874 respondenten

Om de veranderlijkheid van deelnemers beter te kunnen vergelijken, hebben we het aantal veranderingen ten opzichte van het aantal deelnames berekend. Deze maat loopt van 0, wanneer een deelnemer nooit is veranderd, tot 1, wanneer een deelnemer zijn voorkeur verandert in elke enquête waaraan hij meedoet, ongeacht het aantal malen dat een deelnemer meedoet. De relatieve maat representeert dus het percentage enquêtes waarin een deelnemer van partijvoorkeur verandert.

Figuur 4.8 splitst de gemiddelde relatieve frequentie van veranderingen uit naar het aantal opiniepeilingen waaraan respondenten hebben deelgenomen. Opvallend is dat deze relatieve frequenties niet eens zo ver uiteen liggen: wie vaker deelneemt aan de peilingen verandert relatief gezien minder dan wie dat sporadisch doet.

Figuur 4.8. Relatief aantal veranderingen in partijvoorkeur naar aantal deelnames

Bron: 1VOP
N= 55.874 respondenten

¹⁶ Aanvullende analyses bevestigen dit. Hoe vaker respondenten deelnemen, hoe kleiner de groep Nederlanders wordt die niet volatiel is. We zullen rekening houden met deze onderzoekstechnische vertekening wanneer we verklaren waarom sommige kiezers volatiel zijn en andere niet.

Gemiddeld genomen veranderen de door ons onderzochte kiezers in ruim 12% van de opiniepeilingen waaraan zij deelnemen van partijvoorkeur. Met andere woorden, gemiddeld genomen veranderen de kiezers eens in elke acht peilingen.

In 1VOP zijn er in totaal 30.720 kiezers (oftewel 55%) die ten minste één keer van partijvoorkeur veranderden tussen 2006 en 2010. Gemiddeld noemden deze veranderlijke kiezers 2,75 partijen (SD=0,98).¹⁷ Meer dan de helft van de veranderlijke kiezers (52%) noemde slechts twee partijen.

4.2.3. Gerichte veranderingen of stuifzand?

Tussen welke politieke partijen veranderen de Nederlandse kiezers? Het imago van veranderlijke kiezers als 'stuifzand' impliceert dat hun veranderingen willekeurig en ongestructureerd zijn, tussen partijen die weinig met elkaar gemeen hebben. Is dat imago terecht, of kunnen we toch een structuur herkennen in de richting waarin kiezers van voorkeur veranderen?

Onze analyses wijzen eerder op het tweede. Nederlandse kiezers veranderen niet willekeurig van partijvoorkeur, maar blijven in grote mate trouw aan hun ideologische voorkeuren. We onderscheiden twee partijblokken: een 'links' blok (PvdA, SP, en GroenLinks) en een 'rechts' blok (CDA, VVD, TON, en PVV). D66 staat tussen deze twee blokken in. Veranderlijke kiezers bewegen zich vooral binnen deze partijblokken, en nauwelijks ertussen. Met andere woorden: er is bijna geen uitwisseling van kiezers tussen de linkse partijen en de rechtse partijen (met als enige uitzondering de uitwisseling van kiezers tussen de SP en de PVV). Dit wijst niet op kiezers die zich gedragen als stuifzand, maar op geëmancipeerde burgers die weten wat ze willen en blijven zoeken naar de partij die het best op hun voorkeuren aansluit.

Nederlandse kiezers laten zich leiden door hun voorkeuren op twee thema's: de economie en de multiculturele samenleving. De sociaaleconomische dimensie, die al lange tijd een rol speelt in de Nederlandse politiek (Van der Eijk and Niemöller, 1983; Pellikaan *et al.*, 2003) is ook terug te zien in de veranderingen in partijvoorkeur. Kiezers veranderen bijna niet tussen economisch 'linkse' partijen (SP, GroenLinks, PvdA) en economisch 'rechtse' partijen (CDA en VVD). Ook veranderen weinig kiezers hun voorkeur tussen multiculturele partijen (D66, GroenLinks) en monoculturele partijen (TON, PVV), die tegenover elkaar staan op de onderwerpen immigratie en integratie. Deze dimensie speelt sinds 2002 een grotere rol in de Nederlandse politiek (Pellikaan *et al.*, 2007; Aarts & Thomassen, 2008; Van der Brug & Van Spanje, 2009).

Deze conclusies blijken onder meer uit tabel 4.1 (zie voor een uitgebreidere analyse Van der Meer *et al.* 2012). We onderscheiden kiezers op basis van hun feitelijke stemgedrag bij de verkiezingen van 2010. Voor elke groep kiezers is weergegeven welk percentage van hen in de 52 enquêtes sinds de verkiezingen van 2006 overwogen heeft om op een bepaalde andere partij te stemmen. De meeste kiezers waren gebonden aan één van de twee partijblokken. Zo heeft 32% van de PvdA-stemmers uit 2010 minimaal één keer aangegeven op SP te willen stemmen, terwijl ook D66 (37%) en GroenLinks (23%) het onder de uiteindelijke PvdA-stemmers goed doen. Anderzijds hebben uiteindelijke CDA-stemmers naast het CDA vooral de VVD (16%) en de PVV (12%) overwogen. In de tabel is ook goed te zien dat D66 en in mindere mate de SP als brug tussen de partijblokken fungeren. D66-stemmers hebben eerder zowel PvdA (19%), SP (13%) en GroenLinks (12%) als VVD (20%) genoemd. SP-stemmers hebben naast D66 (20%), PvdA (18%) en GroenLinks (16%) ook de PVV (18%) overwogen.¹⁸

In de hele periode is er weinig uitwisseling tussen de twee grote traditionele centrumpartijen, CDA en PvdA. Slechts 4% van de PvdA-stemmers heeft tussen 2006 en 2010 overwogen om op het CDA te

¹⁷ Uiteraard noemden alle veranderlijke kiezers alle op zijn minst twee partijen. Het potentiële maximum was dertien partijen. De meest grillige kiezer in dit onderzoek noemde echter 'slechts' tien verschillende partijen.

¹⁸ Tabel 4.1 laat nog iets opmerkelijks zien. Geen van de percentages op de diagonaal is 100%. Dit betekent dat alle partijen op het laatste moment nog een aantal kiezers hebben getrokken die eerder nooit hadden overwogen om op hen te stemmen. Dit zijn enerzijds zwevende kiezers (die voorheen veelvuldig 'weet niet' hadden geantwoord), en anderzijds kiezers die op het allerlaatste moment toch van partij wisselden (zoals in de wederzijdse bewegingen tussen de PvdA en de SP).

stemmen. Vice versa heeft slechts 6% van de CDA-stemmers eerder aangegeven op de PvdA te willen stemmen. Puur kijkend naar de kiezersstromen is dan ook het niet vanzelfsprekend om de PvdA en het CDA als middenpartijen te beschouwen. Alleen D66 speelt die electorale rol.¹⁹ Ook de PVV lijkt niet met de PvdA te concurreren. Minder dan 9% van de PvdA-stemmers heeft ooit de PVV overwogen, en slechts 5% van de PVV-stemmers heeft overwogen op de PvdA te stemmen. Deze lage uitwisseling is logisch, gezien de ideologische afstand tussen de partijen op multiculturele onderwerpen. Toch herhaalt de top van beide partijen regelmatig dat de PVV kiezers trekt die eerder PvdA stemden maar zijn teleurgesteld. Tabel 4.1 bevestigt dat dit een mythe is.

Tabel 4.1. Stemgedrag in 2010 en partijvoorkeuren sinds 2007 (% aanhang van 2010 dat eerder had overwogen op elk van de partijen te stemmen)

		Stem verkiezingen 2010 ¹													
		SP	GL	PvdA	CU	D66	CDA	VVD	PVV	PvdD	SGP	Ander	Niet	Total	
% overwogen om op andere partij te stemmen	SP	93,0	27,4	31,5	6,1	12,6	4,3	5,0	13,4	13,5	7,0	28,9	29,0	25,2	
	GL	15,9	90,5	22,7	5	12,2	1,9	2,6	1,8	14,3	1,2	19,3	10,7	17,7	
	PvdA	17,5	24,6	90,5	5	19	5,8	5,3	4,9	5,2	,0	15,8	16,8	29,3	
	CU	3,1	5,8	3,7	95,3	3,7	9,7	2,0	2,1	2,2	32,6	4,4	5,1	5,9	
	D66	20,2	33,2	36,7	7,2	96,2	10,4	23,5	5,5	12,2	2,3	33,3	25,7	29,2	
	CDA	3,7	3,6	3,6	15,3	8,6	95,3	14,7	5,4	5,2	10,5	8,8	6,1	14	
	VVD	8,1	5,1	5,3	3,6	20,3	16,4	93,8	19,8	4,8	8,1	17,5	19,6	25,9	
	PVV	18,1	4,3	8,7	6,7	5	11,9	42,1	98,3	11,7	17,4	39,5	35	30,5	
	PvdD	7,8	8,1	4,8	3,3	4,1	1,2	2,5	2,8	92,6	3,5	14,9	7,5	5,6	
	SGP	,8	,4	,4	7	0,3	1,8	,7	,7	,9	88,4	1,8	1,9	1,3	
	TON	7,6	2,8	3,3	3,6	5,6	8,7	29,5	32,1	3,5	7,0	44,7	17,3	14,2	
	Ander	3,2	1,5	1,9	1,7	1,1	1,3	4,6	6,0	3,5	2,3	55,3	4,7	3,4	
	Niet	9,1	5,0	6,5	4,2	3,8	3,5	5,7	6,0	6,1	5,8	20,2	54,2	6,6	
N		1766	1485	3760	359	1519	1308	2855	2731	230	86	114	214	16427	

Bron: 1VOP

N = 16427 respondenten

¹ Categorieën 'TON' en 'andere partij' zijn in 2010 (kolommen) gecombineerd. 'Blanco' is gecombineerd met 'niet'.

Vervolgens splitsen we de kiezersstromen tussen verschillende partijen op naar de verschuivingen in vier periodes (zie figuur 4.9). Elke pijl representeert het percentage kiezers dat in een periode (minimaal één keer) heeft overwogen om op één van de negen grootste partijen te stemmen, en dat in de volgende periode een voorkeur voor een andere partij kenbaar heeft gemaakt. Ook deze figuren laten weer het bestaan van de twee eerder beschreven partijblokken zien.²⁰ De figuren geven echter wat meer informatie over de richting van de veranderingen door de tijd.

In het linkse blok heeft D66 van de eerste (januari - oktober 2007) naar de tweede tijdsperiode (november 2007 - juli 2008) veel kiezers aangetrokken die eerder overwogen om op de PvdA of GroenLinks te stemmen. Tegelijkertijd verloor de PvdA ook kiezers aan de SP. Voor alle partijen behalve de PVV geldt, dat een groot deel van de kiezers die in de tweede periode overwogen om op de partij te stemmen, in de derde periode (oktober 2008 - februari 2010) overwogen op D66 te stemmen. In de vierde periode (van de val van het kabinet Balkenende IV tot de verkiezingen in juni 2010) waren de patronen omgekeerd. In maart 2010, meteen na de bekendmaking dat Cohen de nieuwe leider van de PvdA wordt, heeft de PvdA weer kiezers teruggewonnen. D66 verliest vooral kiezers.

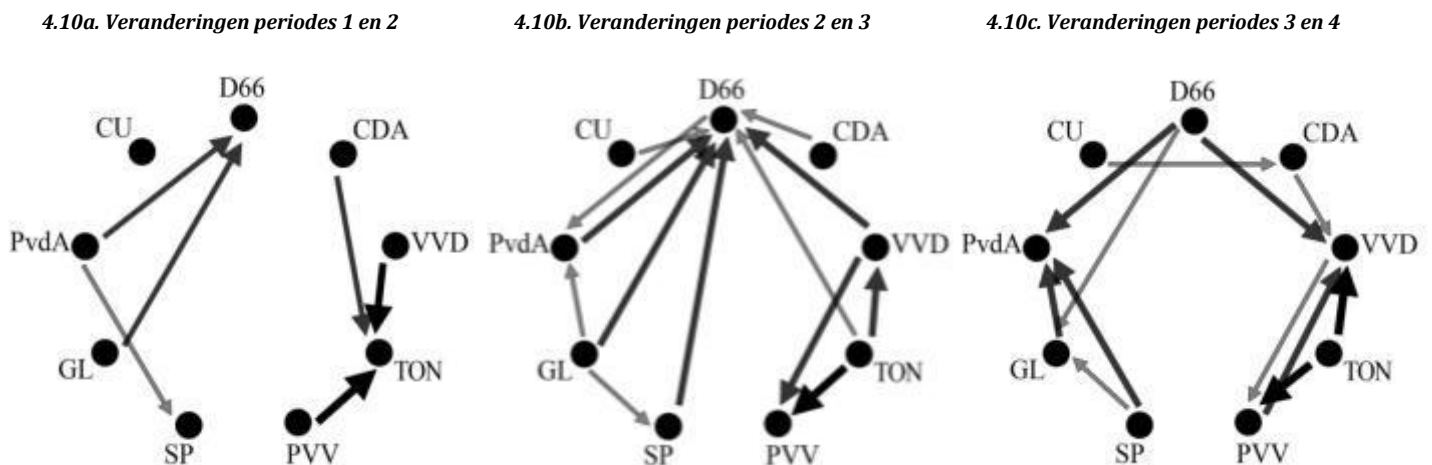
In het rechterblok heeft TON een grote rol gespeeld. Van de eerste naar de tweede periode heeft een enorme groei plaatsgevonden van het aantal kiezers dat heeft overwogen TON te stemmen. Deze groei kwam vooral van kiezers die in de eerste periode VVD (44%) en PVV (57%) hebben overwogen. In de

¹⁹ Dat het midden slechts wordt ingevuld door D66 is niet nieuw. In de jaren tachtig concludeerden Van der Eijk & Niemöller (1984) dat het potentiële electoraat van PvdA en CDA niet sterk overlapt. De kloof lijkt tegenwoordig nog groter.

²⁰ Het CDA lijkt wat meer geïsoleerd in deze figuren. Dat komt vooral door een geleidelijke afname van het aantal kiezers dat CDA overweegt richting de VVD, PVV en D66, met percentages onder de 10%. Op dezelfde manier is er een continue uitwisseling van kiezers tussen de SP en de PVV in beide richtingen, maar het betreft hier vooral kiezersstromen van minder dan 15%.

derde periode had een groot deel van de kiezers die TON hadden overwogen, weer een voorkeur voor de VVD. In die tijd vond een intern, maar publiekelijk, conflict binnen de beweging van Rita Verdonk plaats. De VVD bleef na de val van het kabinet profiteren van het electorale verlies van TON. Dat de economie een belangrijke rol speelt bij de overweging op welke partij te stemmen is in de voorgaande paragrafen al uitgelegd. Ook hier is het belang van de economie weer duidelijk. Richting de verkiezingen overwogen steeds meer kiezers om op de VVD, de partij die zich het meest van alle partijen heeft gericht op economische verandering, te stemmen. Het was dan ook deze partij die bij de parlamentsverkiezingen van 2010 de meeste stemmen binnenhaalde.

Figuur 4.9. *Stromingen van kiezers die in een periode hebben overwogen om op een partij te stemmen, en in de volgende periode een voorkeur voor een andere partij hadden*^{1 2}

Bron: 1VOP

¹ Periode 1: januari 2007-oktober 2007; Periode 2: november 2007 – juli 2008; Periode 3: oktober 2008 – februari 2010; Periode 4: februari 2010 – juni 2010

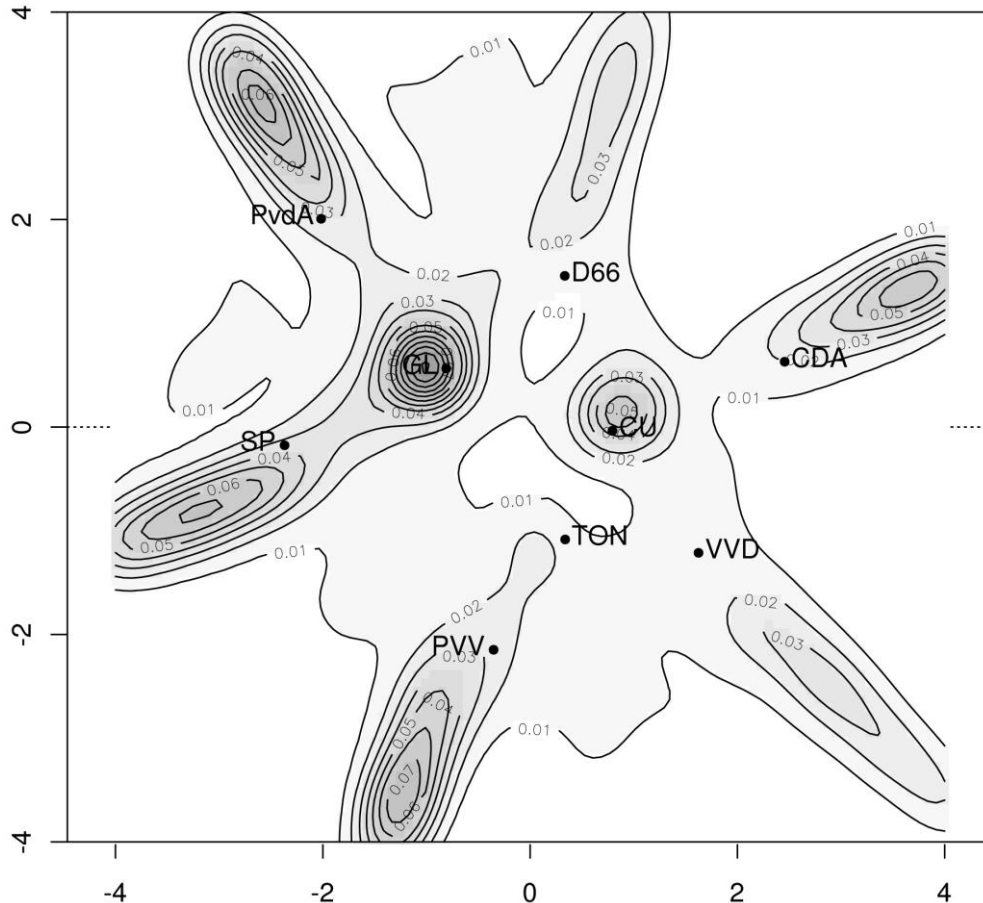
² Dikke zwarte pijlen betekenen dat meer dan 40% van de kiezers die in een periode een partij hebben overwogen, in de volgende periode de andere partij overweegt. Dunne zwarte pijlen betekenen stromen van meer dan 20%. Dunne lichte pijlen betekenen stromen van meer dan 15%.

We kunnen de mate waarin partijen concurreren om dezelfde kiezers ook grafisch weergeven (zie figuur 4.10).²¹ In dit 'electorale strijdperk' staan partijen (weergegeven als punten) dicht bij elkaar naarmate er meer kiezers een voorkeur hebben gehad voor beide partijen. Met andere woorden, hoe dicht bij elkaar hoe groter de electorale concurrentie. De positie van kiezers is in dezelfde figuur weergegeven met hoogtelijnen. De hoogtelijnen zijn concentrische cirkels: de binnenste, donkerste cirkels kennen de grootste dichtheid van kiezers. Zo bevindt GroenLinks zich nabij een hoge piek met een klein oppervlakte, terwijl D66 en de VVD minder sterk een dergelijke natuurlijke achterban hebben en kiezers trekken uit een bredere omgeving.

Het beeld dat naar voren komt is hetzelfde als dat in de eerder beschreven tabel en figuur. Een links en een rechts blok staan tegenover elkaar. De partijen onderscheiden zich op twee dimensies: de economische dimensie, die horizontaal van links (SP, PvdA) naar rechts (VVD, CDA) loopt, en de multiculturele dimensie, die van steun voor multiculturalisme (PvdA, D66) naar steun voor monoculturalisme (PVV) loopt. Weer is PvdA ver verwijderd van het CDA. D66 is daardoor eigenlijk de enig overgebleven centrumpartij in het Nederlandse electorale strijdperk.

²¹ In een meer gedetailleerde analyse hebben we de verkiezingscyclus van 2006 tot 2010 opgedeeld in vier periodes (zie Appendix B). Hoewel de richting van de kiezersstromen verschilt per periode, zijn het steeds dezelfde partijen die sterk met elkaar concurreren.

Figuur 4.10. Multi-dimensionele grafiek van partijen en kiezers in het electorale strijdperk, 2006-2010

Bron: 1VOP, analyse Martin Elff

N = 54.763 respondentent

Analyses omvatten uitsluitend de negen populairste politieke partijen in de periode 2006-2010

Figuur gemaakt met behulp van een speciaal geconstrueerde variant van multidimensionele ontvouwingsanalyse (Elff 2011; zie ook Van der Meer *et al.* 2012)

Samenvattend kunnen we onmogelijk volhouden dat volatilititeit een uiting is van oppervlakkigheid of willekeur. Achter de vele verschuivingen tussen partijen gaan ideologische dimensies schuil die al langer het politieke strijdperk van Nederland vormgeven. Dit sluit aan op de uitkomsten van eerder onderzoek. Zo zijn, ondanks de forse verschuivingen in partijvoorkeur, de onderliggende beleidsvoorkeuren van Nederlanders nauwelijks veranderd (Anker 1994; Van Holsteyn & Den Ridder 2005; Thomassen 2010). Bovendien kent Nederland een 'opmerkelijke constante' (Andeweg & Thomassen 2011): de machtsbalans tussen linkse en rechtse partijen in de Tweede Kamer heeft sinds de jaren 70 een tamelijk stabiel evenwicht (met de korte periode tussen mei 2002 en januari 2003 als uitzondering). De krachtsverhoudingen fluctueren wel, maar rond een constant gemiddelde.

De Nederlandse kiezer maakt althans tot op zekere hoogte een weloverwogen keuze tussen partijen. Ze hebben een set partijen voor ogen waarop zij overwegen te stemmen (Van der Kolk, Aarts & Rosema 2007; De Vries & Rosema 2009). Wat onze analyses laten zien is dat die keuzeset tamelijk coherent is. De Nederlandse kiezer is niet als stuifzand dat met elke bries mee dwarrelt, maar kiest uit een reeks partijen die aansluiten op zijn of haar beleidsvoorkeuren.

4.3. DE VERANDERLIJKHEID VAN INDIVIDUELE KIEZERS: POLITIEK VERTROUWEN

Ook voor het politiek vertrouwen kunnen we nagaan welk percentage kiezers van peiling tot peiling van mening verandert. Helaas hebben we een kleiner aantal vergelijkbare meetpunten van het vertrouwen in het kabinet-Balkenende IV (7) dan we meetpunten hebben van partijvoorkeur (58). Toch zien we in tabel 4.2 enkele patronen opduiken. Het percentage kiezers dat van peiling tot peiling

inhoudelijk van mening verandert ligt tamelijk constant rond de 25%. Elke peiling verandert dus een kwart van de kiezers op zijn minst iets van mening. De enige keer dat er aanzienlijk meer kiezers veranderen (33%) is in het najaar van 2008, na de overname van ABN Amro door de Nederlandse overheid. Ook laat tabel 4.2 zien dat de veranderingen meestal niet duidelijk eenzelfde richting uitgaan. Zo had in 15% van de kiezers in maart 2009 minder vertrouwen dan in november, maar had tegelijkertijd 11% juist meer vertrouwen. En in september 2009 verloor 10% aan vertrouwen, maar steeg het vertrouwen onder 14% van de kiezers. Deze veranderingen vallen goeddeels tegen elkaar weg. Over het algemeen ligt de bruto-volatiliteit dus vele malen hoger dan de netto-volatiliteit. De grote fluctuaties (netto-veranderingen) die we eerder zagen, zijn dus zelfs nog een onderschatting van de veranderlijkheid van de Nederlandse kiezer.

Tabel 4.2. Bruto-volatiliteit: veranderingen sinds de vorige peiling, in %

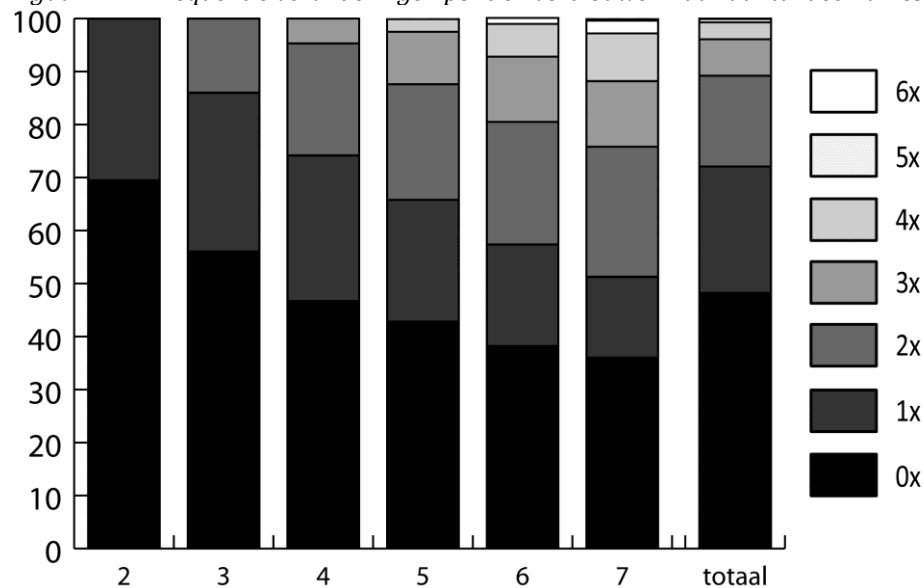
	nov 2007	nov 2008	mrt 2009	mei 2009	sep 2009	nov 2009	feb 2010
Minder vertrouwen	-	7	15	18	10	16	15
Constant	-	65	72	73	75	74	74
Meer vertrouwen	-	26	11	7	14	8	10
Weet niet	-	2	2	1	1	2	1

Bron: 1VOP

Een kwart van de respondenten verandert gemiddeld genomen van peiling tot peiling. Maar niet elk van deze respondenten verandert in elke achtereenvolgende peiling opnieuw. In totaal veranderde 52% van de kiezers in de 1VOP minstens eens in deze periode. Dat is een fors aantal, zeker gegeven het wat beperkte aantal vertrouwensmetingen in het onderzoek: zelfs de meest actieve respondenten in het onderzoek hadden maximaal slechts zes kansen om van vertrouwen te veranderen.

Figuur 4.11 toont de samenhang tussen het aantal deelnames en het percentage kiezers dat in deze periode nooit (zwarte balk) of enige malen (de grijze balken) een verandering doormaakte in het gerapporteerde niveau van vertrouwen. De frequente deelnemers veranderen gemiddeld genomen eerder en vaker. We zullen in onze analyses dus rekening moeten houden met het aantal deelnames wanneer we de veranderlijkheid van vertrouwen willen verklaren.

Figuur 4.11. Frequentie veranderingen politiek vertrouwen naar aantal deelnames

Bron: 1VOP

N = 35.183 respondenten

Het is interessant om de groep veranderlijke kiezers nader te onderzoeken. Wat betekent die veranderlijkheid? Gemiddeld genomen veranderen zij per peiling met slechts 0,5 punt op de vierpuntschaal. Alleen direct na de overname van ABN Amro, toen het vertrouwen rap steeg, waren de

veranderingen substantieel groter (1,03). Bijna alle volatiele kiezers veranderen hun vertrouwensniveau met maximaal 1 punt. Het aandeel volatiele kiezers dat veranderingen doormaakt die groter zijn dan 1 punt ligt consequent op slechts 3%.

Al met al komen de soms grote fluctuaties in politiek vertrouwen doordat heel veel kiezers tegelijkertijd een minimale verandering doormaken. Nederlanders gaan massaal *iets* meer of *iets* minder vertrouwen. Grotere veranderingen komen nauwelijks voor. In dit licht is het interessant om te verwijzen naar het recente Continu Onderzoek Burgerperspectieven van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Ook dat onderzoek concludeerde dat wanneer de tevredenheid van Nederlandse burgers in de politiek verandert, dit goeddeels minimale aanpassingen zijn (Steenvoorden 2009; Den Ridder & Van der Meer 2011). Wanneer die burgers bovendien worden geconfronteerd met hun eigen veranderde antwoorden, stellen zij vaak dat die verandering voor henzelf geen inhoudelijke betekenis had: zij zien nauwelijks verschil tussen opeenvolgende antwoordcategorieën (Steenvoorden 2009).

Toch zien we op het macroniveau helder interpreteerbare trends in de ontwikkeling van het vertrouwen. Veranderingen in vertrouwen in het kabinet lijken daarmee primair gebaseerd op algemene politieke imago's van datzelfde kabinet, die eerder onbewust dan bewust doorwerken op het vertrouwen.

4.4. GEEN SYNDROOM VAN VOLATILITEIT

We hebben gezien dat de veranderlijkheid van zowel partijvoorkeuren als politiek vertrouwen is toegenomen. Zijn het dezelfde burgers die op beide terreinen beweeglijker zijn geworden, of bestaan beide vormen van veranderlijkheid onafhankelijk van elkaar? We hebben dit onderzocht door te kijken naar de samenhang tussen volatilititeit in partijvoorkeur en volatilititeit in vertrouwen in het kabinet. We namen hiervoor een selecte groep van 33.773 kiezers onder de loep die zowel de vertrouwensvraag en de stemvraag minimaal twee keer hebben beantwoord.

Er blijkt slechts een zwak verband te zijn tussen de twee veranderlijkheden. Van de respondenten waarvan het vertrouwen in het kabinet minstens één keer verandert, verandert 69% ook minimaal één keer van partijvoorkeur. Maar van de respondenten die volledig stabiel zijn in hun vertrouwen is dit niet veel lager (62%).²² Vice versa zijn de verschillen net zo klein. We concluderen daarom dat er geen syndroom van volatilititeit is. Volatilititeit is geen karaktertrek die zich bij sommige burgers tegelijkertijd op verscheidene manieren laat zien en bij anderen geheel afwezig is.

²² Deze percentages zijn berekend op basis van een multivariaat model met zowel de demografische als technische controlevariabelen. Een model met alleen de technische controles (deelname, termijn, keer weet niet, keer wil niet zeggen) gaf vergelijkbare resultaten (voor partijvoorkeuren 68% en 61%, voor vertrouwen 55% en 47%).

5. Veranderlijkheid van partijvoorkeuren

Wie zijn nu die kiezers zijn die we in het voorgaande als veranderlijk hebben bestempeld? Sommige kiezers veranderen van partij, andere blijven stabiel. En sommige kiezers veranderden vaker of tussen meer partijen dan andere. Maar hoe kunnen we dat verklaren? We kijken achtereenvolgens naar de algemene achtergrond van de veranderlijke kiezers, hun politieke kennis, vaardigheid en interesse, hun maatschappelijke inbedding, hun economische kwetsbaarheid, hun leefomgeving, en hun mediagebruik. Daarmee toetsen we de waarschijnlijkheid van de vijf verklaringen die we eerder hebben opgeworpen in hoofdstuk 2.

In dit hoofdstuk tonen we eerst beschrijvende analyses, waarin we met percentages en gemiddelde scores schetsen welke groepen meer en minder grillige partijvoorkeuren vertonen (paragraaf 5.1). Vervolgens analyseren we alle kenmerken gelijktijdig in een multivariaat regressiemodel, om zo te zien welk van de geopperde verklaringen het best opgaat (paragraaf 5.2). Aan het slot van dit hoofdstuk doen we enkele nadere analyses om verschillende opmerkelijke bevindingen beter te kunnen duiden (paragraaf 5.3).

5.1. EEN BESCHRIJVING VAN DE VOLATIELEN: WIE ZIJN HET, WAT DOEN ZE, WAAR WONEN ZE?

5.1.1. Twee achtergrondkenmerken: geslacht en woonomgeving

Tabel 5.1 beschrijft de verschillen tussen mannen en vrouwen. Er zijn relatief meer mannen die van partij veranderen (56%) dan vrouwen (55%), maar groot is het verschil niet. Als we uitsluitend kijken naar diegenen die daadwerkelijk veranderd zijn, blijkt dat de veranderlijke mannen gemiddeld ook wat vaker van partijvoorkeur veranderen (3,46) dan de veranderlijke vrouwen (3,37). De veranderlijke mannen veranderen niet alleen vaker, maar gemiddeld ook tussen meer partijen (2,75) dan vrouwen (2,70). Het verband tussen sekse en volatilitieit is voor elk van deze maten weliswaar significant maar niet heel substantieel.

Dat mannen eerder en vaker van mening veranderen dan vrouwen past in een breder patroon. Mannen blijken in survey-onderzoek wel vaker wat extremer en minder geremd. Ook in ons onderzoek zien we dit elders terug. Zo zeggen mannen minder vaak 'weet niet' op vragen naar partijvoorkeur en politiek vertrouwen (zie hoofdstuk 3).

Tabel 5.1. Geslacht

Subgroep	Alle respondenten	De volatielen	
	Percentage volatiel	Gemiddeld aantal veranderingen	Gemiddeld aantal partijen
<i>Alle respondenten</i>	56	3,44	2,73
Man	56	3,46	2,75
Vrouw	55	3,37	2,70

Bron: 1VOP

'Percentage volatiel' berekend op basis van logistische regressieanalyse.

'Aantal veranderingen' en 'aantal partijen' berekend op basis van Poisson regressie.

Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdspanne van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen'.

Zien we dan wel geografische verschillen binnen Nederland? Om te onderzoeken of ook de leefomgeving een invloed heeft op volatilitieit kijken we eerst naar de provincie waarin iemand woont (zie tabel 5.2). Er bestaan inderdaad enige verschillen in veranderlijkheid. Burgers die niet in Nederland woonden (59%), Limburgers, Zeeuwen, en Noord-Hollanders (58%) veranderden in iets grotere aantallen ten minste eens van partijvoorkeur. De meest volatiele van deze provincies was Zeeland: daar veranderden niet alleen de meeste kiezers van partij (58%), ze veranderden ook het meest frequent

(3,62 keer) en tussen de meeste partijen (2,84). Limburgers en buitenlanders lijken gericht van partijvoorkeur te zijn veranderd: weliswaar veranderden veel kiezers minstens eens van partij (58%), ze deden dat wel het minst frequent van alle provincies (3,38 keer).

De constante kiezers wonen voornamelijk in het noordoosten. In Friesland en Overijssel veranderde 52% minstens één keer, in Drenthe 54% en in Groningen 55%. Degenen die van mening veranderen, noemen er gemiddeld gezien bovendien maar weinig partijen (Groningen 2,67; Drenthe 2,68).

De belangrijkste conclusie is echter dat de verschillen tussen provincies zeer gering zijn en veel kleiner dan de netto-uitslagen doen vermoeden (zie o.a. De Voogd 2011).

Tabel 5.2. Provincie

Subgroep	Alle respondenten	De volatielen	
	Percentage volatiel	Gemiddeld aantal veranderingen	Gemiddeld aantal partijen
<i>Alle respondenten</i>	56	3,44	2,73
Groningen	55	3,39	2,67
Friesland	52	3,45	2,71
Drenthe	54	3,44	2,68
Overijssel	52	3,45	2,72
Flevoland	56	3,47	2,78
Gelderland (ref)	56	3,47	2,73
Utrecht	55	3,39	2,71
Noord-Holland	58	3,47	2,74
Zuid-Holland	56	3,40	2,74
Zeeland	58	3,62	2,84
Noord-Brabant	56	3,40	2,72
Limburg	58	3,38	2,74
Buiten Nederland	59	3,38	2,73

Bron: 1VOP

'Percentage volatiel' berekend op basis van logistische regressieanalyse.

'Aantal veranderingen' en 'aantal partijen' berekend op basis van Poisson regressie.

Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdsperiode van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen'.

Doet de woonomgeving ertoe? Buurt, gemeente en provincie

We zijn nagegaan in hoeverre het nut heeft om kenmerken van de omgeving waarin de respondenten wonen aan te dragen als mogelijke verklaringen van verschillen in grilligheid. Hiertoe hebben we een multi-niveau analyse opgezet waarin we gelijktijdig vergeleken in hoeverre (a) individuele kiezers, (b) buurten (c) gemeenten, en (d) provincies van elkaar verschillen. Dit deden we door (behalve de vier controlevariabelen) geen predictoren in de analyse op te nemen en de varianties van de vier onderzoeksniveaus met elkaar te vergelijken.

De resultaten van de analyse wijzen er in overweldigende mate op dat volatilititeit draait om verschillen tussen individuen. Verschillen tussen provincies, steden en buurten zijn er wel (zie o.a. De Voogd 2011), maar vallen in het niet ten opzichte van de verschillen tussen kiezers binnen diezelfde provincies, steden en buurten.

Van alle variantie in volatilititeit, bevindt zich slechts tussen de 0% (voor aantal partijen) en 3% (voor frequentie) daarvan in de drie omgevingen (buurt, gemeente, provincie). Het draait dus nagenoeg uitsluitend om verschillen tussen burgers zelf (97%), niet om verschillen tussen de plek waar zij wonen. Overigens wordt de kleine variantie die we op het hogere niveau vinden nauwelijks verklaard door samenstellingseffecten.

Zijn er dan wellicht verschillen tussen stad en platteland? Tabel 5.3 beschrijft het verschil tussen inwoners van een grote stad, van een kleine stad en van een dorp. Er zit nauwelijks verschil in het percentage burgers dat wel eens van mening veranderd is. En weliswaar veranderen de volatielen uit de grote steden gemiddeld iets minder frequent van partijvoorkeur en tussen iets minder partijen; de verschillen blijven tamelijk klein. Hier ligt dus niet de verklaring voor de veranderlijkheid van kiezers.

Tabel 5.3. Stedelijkheid

Subgroep	Alle respondenten	De volatielen	
	Percentage volatiel	Gemiddeld aantal veranderingen	Gemiddeld aantal partijen
<i>Alle respondenten</i>	56	3,44	2,73
Grote stad	56	3,40	2,72
Kleine stad	56	3,44	2,74
Dorp	55	3,44	2,74

Bron: 1VOP

'Percentage volatiel' berekend op basis van logistische regressieanalyse.

'Aantal veranderingen' en 'aantal partijen' berekend op basis van Poisson regressie.

Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdspanne van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen'

5.1.2. Socialisatie (leeftijd)

De eerste veelgehoorde verklaring van veranderlijkheid onder Nederlandse kiezers, is dat het tijd kost voordat partijvoorkeur zich stabiliseert. Jonge kiezers moeten nog bekend worden met het systeem en hun plek vinden in de maatschappij. Dit zou hen grilliger maken dan ouderen.

Tabel 5.4 toont de verschillen tussen leeftijdsgroepen. De uitkomsten zijn opmerkelijk: het zijn de ouderen en niet de jongeren die vaker, frequenter en sterker van partijvoorkeur veranderen. In de leeftijdsgroep van 55 tot 67 bevinden zich de meeste kiezers die ten minste één keer van partij veranderden (58%), terwijl onder jongeren zich het kleinste aantal veranderlijke kiezers bevindt (25-42 jaar: 53%; 20-27 jaar: 54%). Wanneer we uitsluitend de veranderlijke kiezers onder de loep nemen, zien we nog sterkere verschillen. Zowel het gemiddeld aantal veranderingen in partijvoorkeur (van 2,9 keer onder de jongsten tot 3,7 onder de oudsten) als het gemiddeld aantal genoemde partijen (van 2,6 partijen onder de jongsten tot 2,8 partijen onder de oudsten) neemt gestaag toe met leeftijd.

De socialisatietheorie lijkt niet te kloppen. Sterker nog, de veranderlijkheid is het grootst onder de oudste kiezers, die dus het langst gesocialiseerd zijn. Bovendien zijn de bevindingen in tegenspraak met eerdere empirische studies (zie onder andere Schmitt-Beck *et al.* 2006; Söderlund 2008; Kuhn 2009). Wat is hier aan de hand? Er zijn meerdere mogelijkheden. Zo keken de eerdere studies bijna uitsluitend naar veranderingen in de daadwerkelijk uitgebrachte stem bij verkiezingen, of naar veranderingen tijdens de campagneperiode (Granberg & Holeberg 1991; Blais 2004; Lachat 2007; Söderlund 2008; Walgrave *et al.* 2010; zie Kuhn 2009 voor een uitzondering). Wij hebben hier voorkeuren tijdens de hele verkiezingsperiode onderzocht. Mogelijk veranderen ouderen vaker van mening (zie tabel 5.4), maar blijven ze loyaal als er bij verkiezingen werkelijk iets op het spel staat. We onderzoeken deze mogelijke verklaring verderop in paragraaf 5.3.

Tabel 5.4. Leeftijd

Subgroep	Alle respondenten	De volatielen	
	Percentage volatiel	Gemiddeld aantal veranderingen	Gemiddeld aantal partijen
<i>Alle respondenten</i>	56	3,44	2,73
20-27	54	2,93	2,61
25-42	53	3,14	2,65
40-57	56	3,37	2,71
55-67	58	3,59	2,79
65+	55	3,72	2,79

Bron: 1VOP

'Percentage volatiel' berekend op basis van logistische regressieanalyse.

'Aantal veranderingen' en 'aantal partijen' berekend op basis van Poisson regressie.

Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdspanne van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen'

5.1.3. Sofisticatie (opleiding, kennis en interesse)

Het tweede verklaringsmodel legt de nadruk op de politieke sofisticatie (cognitieve vaardigheden en politieke kennis) van kiezers. We noemden in hoofdstuk 2 twee manieren waarop politieke sofisticatie de veranderlijkheid zou kunnen beïnvloeden. (1) Kiezers die zich het minst bezighouden met de politiek zouden het meest veranderlijk zijn in hun voorkeuren. (2) Kiezers met een gemiddelde politieke sofisticatie zouden het meest veranderlijk zijn. We kijken hier naar opleidingsniveau als belangrijkste indicator van politieke sofisticatie (zie tabel 5.5).

Politieke sofisticatie (1): interesse, kennis en politiek nieuws

De politieke sofisticatie omvat uiteraard meer dan opleidingsniveau. Politieke interesse, politieke kennis, en het al dan niet volgen van (politiek) nieuws zijn directere kenmerken van politieke sofisticatie, en zouden daardoor eerder van invloed zijn op de politieke grilligheid. Helaas konden wij deze kenmerken niet in ons overkoepelende onderzoek opnemen, omdat zij slechts van een klein deel van de respondenten bekend zijn. Vandaar dat wij ons moesten beperken tot opleidingsniveau in onze analyses.

In de aanloop naar de Provinciale-Statenvoorverkiezingen van 2011 heeft een selectie van de respondenten van het 1VOP echter ook een aantal vragen over politieke interesse ('Hoeveel interesse heeft u in de landelijke politiek?'), zelfbenoemde politieke kennis ('Weet u wat de belangrijkste taken van de Eerste Kamer inhouden?') en het volgen van nieuws ('Hoe vaak volgt u op tv, op internet of in de krant nieuws over de Nederlandse politiek?') beantwoord. Wij gebruiken deze informatie om het verklaringsmodel van politieke sofisticatie verder te onderzoeken.

De uitkomsten daarvan bevestigen dat interesse, kennis en nieuwsgaring ertoe doen. Kiezers met heel veel interesse in de politiek veranderen minder van partij (57%) dan kiezers met niet zo veel interesse (70%). Kiezers met (zelfbenoemde) kennis over de politiek veranderen minder van partij (62%) dan kiezers zonder die kennis (71%). En kiezers die bijna elke dag het nieuws volgen veranderen minder van partij (61%) dan kiezers die ongeveer 1 keer per week politiek nieuws volgen (69%).

Uit een multivariate analyse blijkt bovendien dat interesse en kennis een significante verklaring bieden voor verschillen in grilligheid, zelfs wanneer we rekening houden met tientallen andere kenmerken waaronder leeftijd, opleiding, en mediagebruik. Sterker nog, het oorspronkelijke effect van opleidingsniveau op de politieke grilligheid vervalt wanneer we rekening houden met interesse en kennis. Het is dus niet zozeer het opleidingsniveau, maar de politieke kennis en interesse die van invloed zijn op de kans op volatilititeit.

De laagste percentages met veranderlijke kiezers bevinden zich aan de uiteinden van de opleidingschaal: het zijn dus inderdaad de gemiddeld opgeleide kiezers die het meest veranderlijk zijn. In vergelijking met een opleidingsniveau gelijk aan havo zijn er onder zowel diegenen met enkel basisschool (54%) als diegenen met een hbo-opleiding (56%) of universitaire opleiding (51%) significant minder kiezers die van partijvoorkeur veranderen. Het grootste percentage veranderlijken bevindt zich juist in de (lagere) middengroepen, onder kiezers met een opleidingsniveau gelijk aan mavo (59%) of havo (58%).

Wanneer we kijken naar de frequentie waarmee de kiezers van partijvoorkeur veranderen, is het beeld minder goed te beschrijven. Kiezers met alleen basisschool veranderen iets frequenter dan alle andere opleidingsniveaus (3,64), maar dit wijkt niet significant af van kiezers met havodiploma (3,59). Het minst vaak veranderen de hoogst opgeleide kiezers: de vwo'ers (3,33) en universitair opgeleiden (3,28). Voor het aantal genoemde partijen is het patroon vergelijkbaar: de hoger opgeleiden noemen gemiddeld significant minder partijen, met als uitschieter omlaag de kiezers universitaire opleiding (2,62). Kiezers met een havodiploma (2,80) en met name kiezers met alleen basisschool (2,89) noemen gemiddeld de meeste partijen.

Tabel 5.5. Opleiding

Subgroep	Alle respondenten	De volatielen	
	Percentage volatiel	Gemiddeld aantal veranderingen	Gemiddeld aantal partijen
<i>Alle respondenten</i>	56	3,44	2,73
Basisschool	54	3,64	2,89
LBO/Ambacht/Huishoud/LTS	57	3,40	2,76
Mavo/Mulo/Vmbo	59	3,48	2,78
Hbs/mms/havo	58	3,59	2,80
Mbo/mts/meao	57	3,43	2,77
Vwo (gym/ath)	57	3,33	2,68
Hbo	56	3,44	2,71
Universiteit	51	3,28	2,62

Bron: 1VOP

'Percentage volatiel' berekend op basis van logistische regressieanalyse.

'Aantal veranderingen' en 'aantal partijen' berekend op basis van Poisson regressie.

Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdspanne van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen'

5.1.4. Sociale inbedding

Het derde verklaringsmodel legt de nadruk op de mate waarin burgers zijn ingebed in maatschappelijke verbanden als kerk, vereniging en familie. Deze inbedding zou, net als tijdens de verzuiling, leiden tot stabielere partijvoorkeuren.

Allereerst kijken we in tabel 5.6 naar verschillen tussen religieuze groeperingen. De resultaten zijn weinig eenduidig. In theorie zouden kiezers door hun geloof meer gebonden kunnen zijn aan een bepaalde politieke partij. Maar de cijfers wijzen niet op een grotere stabiliteit van religieuze kiezers. Alleen onder protestanten ligt het percentage volatielen duidelijk lager. Mogelijk komt dit door de afname van de relevantie van religie in het huidige Nederlandse partijstelsel (Pelikaan *et al.* 2007; Irwin & Van Holsteyn 2008), waardoor gelovige kiezers niet automatisch stemmen op een religieuze partij.

Toch zien we enkele significante verschillen. Onder protestanten bevinden zich beduidend minder volatiële kiezers (51%), terwijl het percentage volatiële kiezers onder moslims juist uitzonderlijk hoog is (68%). Maar als we uitsluitend kijken de volatielen valt op dat protestanten juist significant vaker veranderen (3,60) en meer partijen noemen (3,76) dan niet-religieuze kiezers. Katholieken veranderen ook vaker (3,52) en noemen van alle religieuze groepen gemiddeld de meeste partijen (2,79). Ook kiezers met een andere religie noemen iets meer partijen (2,74) dan niet-religieuze kiezers.

Tabel 5.6. Religieuze denominatie

Subgroep	Alle respondenten	De volatielen	
	Percentage volatiel	Gemiddeld aantal veranderingen	Gemiddeld aantal Partijen
<i>Alle respondenten</i>	56	3,44	2,73
Katholiek	57	3,52	2,79
Protestant	51	3,60	2,76
Islam	68	3,48	2,72
Anders	57	3,44	2,74
Geen	57	3,36	2,70

Bron: 1VOP

'Percentage volatiel' berekend op basis van logistische regressieanalyse.

'Aantal veranderingen' en 'aantal partijen' berekend op basis van Poisson regressie.

Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdspanne van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen'

Tabellen 5.7, 5.8 en 5.9 onderscheiden kiezers op basis van hun gezinssamenstelling (huishouden, huwelijkse staat, kinderen). Het blijkt niet zo te zijn dat partners en kinderen en stabiliserende werking hebben op partijvoorkeuren.

Als we eerst kijken naar de samenstelling van het huishouden (zie tabel 5.7), zien we dat de meest veranderlijke kiezers zich bevinden onder alleenstaanden met kinderen (57% verandert; gemiddeld 3,61 veranderingen; gemiddeld 2,76 partijen), en de minst veranderlijke onder kiezers die nog bij hun ouders wonen (54% verandert; gemiddeld 2,98 veranderingen; gemiddeld 2,64 partijen). De meeste verschillen zijn echter niet significant. Deze uitkomsten ondersteunen het idee van de stabiliserende werking van sociale inbedding bepaald niet. Op basis van de hier gehanteerde categorisering zouden alleenstaanden zonder kinderen de minste sociale banden moeten hebben. Zij zijn op geen van de maten het meest volatiel, maar scoren vaak juist relatief laag. De uitkomsten in tabel 5.7 lijken eerder te maken te hebben met leeftijd dan met inbedding.

Tabel 5.7. Samenstelling van het huishouden

Subgroep	Alle respondenten	De volatielen	
	Percentage volatiel	Gemiddeld aantal veranderingen	Gemiddeld aantal partijen
<i>Alle respondenten</i>	56	3,44	2,73
Met partner	56	3,50	2,75
Alleenstaand	55	3,27	2,69
Alleenstaand met kinderen	57	3,61	2,76
Bij ouders	54	2,98	2,64
Anders	54	3,29	2,69

Bron: 1VOP

'Percentage volatiel' berekend op basis van logistische regressieanalyse.

'Aantal veranderingen' en 'aantal partijen' berekend op basis van Poisson regressie.

Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdsperiode van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen'

Nu zegt iemands huishoudelijke samenstelling natuurlijk niet alles; relaties zijn ook mogelijk zonder samen te wonen. Uitgesplitst naar burgerlijke staat zijn er duidelijke verschillen in volatilititeit (tabel 5.8). Vergeleken met ongehuwden (54%) zijn er onder zowel gehuwden (56%) als mensen die gescheiden (59%) of weduwe of weduwnaar zijn (56%), significant meer volatiele mensen. De ongehuwden zijn consequent het meest stabiel, zowel wat betreft het aantal veranderingen (3,18) als het aantal genoemde partijen (2,66). Ook hier vinden we dus geen bevestiging van de theorie.

Tabel 5.8. Burgerlijke staat

Subgroep	Alle respondenten	De volatielen	
	Percentage volatiel	Gemiddeld aantal veranderingen	Gemiddeld aantal partijen
<i>Alle respondenten</i>	56	3,44	2,73
Gehuwd	56	3,54	2,76
Gescheiden	59	3,34	2,71
Weduwe (naar)	56	3,71	2,80
Ongehuwd	54	3,18	2,66

Bron: 1VOP

'Percentage volatiel' berekend op basis van logistische regressieanalyse.

'Aantal veranderingen' en 'aantal partijen' berekend op basis van Poisson regressie.

Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdsperiode van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen'

Als we meer specifiek kijken naar het effect van kinderen, zouden we een verschil verwachten, al is het maar omdat ouders vaak via hun kinderen contacten op doen en betrokken worden bij organisaties zoals scholen of (sport)clubs. Toch is dit niet het geval. Tabel 5.9 toont dat het hebben van kinderen op geen van de volatilitieitsmaten een significant verschil maakt.

Tabel 5.9. Kinderen

Subgroep	Alle respondenten	De volatielen	
	Percentage volatiel	Gemiddeld aantal veranderingen	Gemiddeld aantal partijen
<i>Alle respondenten</i>	56	3,44	2,73
Wel kinderen	56	3,45	2,73
Geen kinderen	56	3,42	2,73

Bron: 1VOP

'Percentage volatiel' berekend op basis van logistische regressieanalyse.

'Aantal veranderingen' en 'aantal partijen' berekend op basis van Poisson regressie.

Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdsperiode van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen'

In de tijd van de verzuiling waren het ook de maatschappelijke organisaties waarin men ingebed was, die kiezers bij hun zuil (en daarmee: politieke partij) hielden. Zien we daar ook nu – ruim veertig jaar na de inzet van de ontzuiling – nog bewijs voor? We kijken nu naar het lidmaatschap van verschillende soorten verenigingen.

Wie lid is van een sportvereniging is daarmee niet volatieler dan wie dat niet is (tabel 5.10); op geen van de drie volatilitetsmaten zijn de verschillen tussen deze groepen significant.

Tabel 5.10. Lidmaatschap sportverenigingⁱ

Subgroep	Alle respondenten	De volatielen	
	Percentage volatiel	Gemiddeld aantal veranderingen	Gemiddeld aantal partijen
Lid sportvereniging	60	3,80	2,79
Geen lid sportvereniging	60	3,74	2,81

Bron: 1VOP

'Percentage volatiel' berekend op basis van logistische regressieanalyse.

'Aantal veranderingen' en 'aantal partijen' berekend op basis van Poisson regressie.

Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdsperiode van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen'

ⁱ Lidmaatschap van sportverenigingen is alleen in de tweede periode gemeten. Daarom valt het gemiddelde van de twee deeltgroepen niet samen met het gemiddelde voor alle respondenten.

Vakbonden zijn tot op zekere hoogte nog altijd onderdeel van het verzuilde stelsel. Inderdaad zijn vakbondsleden (54%) wat minder geneigd om van partij te veranderen dan niet-leden (57%), zo laat tabel 5.11 zien. We zien echter geen verschil meer in het gemiddeld aantal veranderingen of genoemde partijen. De verschillen zijn nauwelijks substantieel te noemen.

Tabel 5.11. Lidmaatschap vakbond

Subgroep	Alle respondenten	De volatielen	
	Percentage volatiel	Gemiddeld aantal veranderingen	Gemiddeld aantal partijen
<i>Alle respondenten</i>	56	3,44	2,73
Lid vakbond	54	3,47	2,73
Geen lid vakbond	57	3,43	2,73

Bron: 1VOP

'Percentage volatiel' berekend op basis van logistische regressieanalyse.

'Aantal veranderingen' en 'aantal partijen' berekend op basis van Poisson regressie.

Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdsperiode van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen'

En dan partijlidmaatschap. Uiteraard zijn partijleden over het algemeen erg trouw aan hun eigen partij (zie tabel 5.12). Het is eerder opvallend dat er nog zoveel partijleden zijn die *wel* van partijvoorkeur veranderen.

De leden van de christelijke partijen CDA en CU kenden de kleinste groep kiezers die wel eens van partijvoorkeur veranderden (respectievelijk 20% en 23%). Burgers die actief zijn voor TON (TON heeft

geen leden) vormen juist een uitschieter naar boven; maar liefst 85% van hen veranderde wel eens van partij. Dat heeft twee redenen. Ten eerste bestond TON niet vanaf het begin van de periode die wij analyseren: veel respondenten zullen dus voor de oprichting van TON eerst een andere partij hebben genoemd. Ten tweede maakte TON een flinke duik in de peilingen na een opeenvolging van kleine schandaaltjes. Veel hoopvolle actieve kiezers zullen de partij de rug toe hebben gekeerd.

Gegeven dat zij in mindere mate van partij veranderen, zien we geen consistente verschillen in de frequentie van de veranderingen en het aantal genoemde partijen. Burgers die geen lid zijn van een partij veranderen iets vaker dan gemiddeld (3,49) en noemen ook iets meer partijen (2,76). Het aantal genoemde partijen is het hoogst onder leden/actievelingen voor PvdD, TON en 'andere partijen'. Dit kan komen doordat dit vooral nieuwe partijen zijn, die nog geen vaste achterban hebben verworven.

Tabel 5.12. Lidmaatschap politieke partij

Subgroep	Alle respondenten	De volatielen	
	Percentage volatiel	Gemiddeld aantal veranderingen	Gemiddeld aantal partijen
<i>Alle respondenten</i>	56	3,44	2,73
CDA	20	3,48	2,59
PvdA	32	3,47	2,54
SP	39	3,14	2,57
VVD	39	3,41	2,57
PVV (actief voor)	40	3,13	2,60
GL	31	3,13	2,48
CU	23	3,22	2,59
D66	34	2,84	2,66
PvdD	50	3,59	2,74
SGP	32	3,79	2,40
TON (actief voor)	85	3,17	2,84
Anders	65	3,39	2,83
Geen	63	3,49	2,76

Bron: 1VOP

'Percentage volatiel' berekend op basis van logistische regressieanalyse.

'Aantal veranderingen' en 'aantal partijen' berekend op basis van Poisson regressie.

Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdsperiode van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen'

5.1.5. Economische kwetsbaarheid

Het vierde verklaringsmodel benadrukt dat kwetsbaarheid en onmacht zullen leiden tot veranderlijke partijvoorkeuren. Een kat in het nauw maakt rare sprongen. Economisch kwetsbare kiezers zullen gevoeliger zijn voor incidentele beloftes van politici, en hun hoop makkelijker op nieuwkomers vestigen. Een alternatieve verklaring stelt dat de politieke veranderlijkheid niet het hoogst zal zijn onder de economisch kwetsbaren (die immers net als de economisch welgestelden een heldere en homogene identiteit hebben), maar onder de middeninkomensgroepen die een duidelijke partij missen die opkomt voor hun (uiteenlopende) belangen.

We zouden dit logischerwijs moeten terugzien in verschillen tussen inkomensgroepen (zie tabel 5.13). Relatief gezien is het percentage veranderlijke kiezers het laagst onder zowel de laagste als de hoogste inkomensgroep (58% en 57%). Het hoogste percentage veranderlijke kiezers bevindt zich in de middencategorieën (61%). We zien in grote lijnen hetzelfde beeld voor de andere maten van veranderlijkheid. Naarmate hun inkomen dichterbij modaal is, veranderen kiezers vaker van partijvoorkeur veranderen (hoewel alleen kiezers zonder inkomen significant afwijken van de modale inkomensgroep). De middeninkomens noemen ook het grootste aantal politieke partijen.

Ideologisch profiel en politieke grilligheid: de rol van links-rechts posities

Om de opvattingen van politieke partijen en kiezers duidelijk te maken wordt vaak in de overkoepelende termen 'links' en 'rechts' gesproken. In de aanloop naar de Provinciale Statenverkiezingen heeft een selectie van de respondenten van het 1VOP (19.028 in totaal) zichzelf geplaatst op een links-rechts schaal van 0 (links) tot 10 (rechts). Die plaatsing blijkt inderdaad van invloed te zijn op de mate van grilligheid.

Ten eerste zijn linkse kiezers stabiel en rechtse kiezers. Van de linkse kiezers veranderde 59% minstens een keer van partijvoorkeur tussen 2006 en 2010; van de rechtse kiezers was dit 66%.

Ten tweede zijn we nagegaan of de mate waarin kiezers een radicale positie innemen - zowel links als rechts - verband houdt met hun grilligheid. We zouden verwachten dat radicale kiezers stabiel zijn omdat ze vaak een duidelijker politieke identiteit hebben en minder politieke alternatieven zullen zien. Dat is inderdaad het geval. Wie zich (links of rechts) op een van de twee meest radicale posities plaatst, heeft 57% kans van partij te veranderen. Kiezers die zichzelf in het midden plaatsen (63%) of wat gematigder rond dat midden bevinden (64%) zijn grilliger.

Als we dit combineren, zien we dat de minst veranderlijke kiezers radicaal-links zijn (posities 0 of 1). Van hen verandert 53%. De meest veranderlijke kiezers bevinden zich net rechts van het midden (7 of 8). Van hen verandert 66%.

Deze bevindingen blijven overeind in multivariate analyses. Bovendien verklaren ze deels waarom de economische middengroepen grilliger zijn dan kiezers met een laag of juist hoog inkomen.

De toename van de grilligheid van de Nederlandse verkiezingen zou daarom wel eens worden veroorzaakt door de groei van het aantal kiezers met een middelbaar inkomen, die niet evident via een 'klassenbelang' gebonden zijn aan specifieke politieke partijen.

Tabel 5.13. *Inkomenⁱ*

Subgroep	Alle respondenten	De volatielen	
	Percentage volatiel	Gemiddeld aantal veranderingen	Gemiddeld aantal partijen
Geen inkomen	58	3,47	2,70
Minder dan/gelijk aan minimum	58	3,73	2,79
Minimum tot modaal	61	3,87	2,83
Modaal	61	3,82	2,83
Tussen 1 en 2 keer modaal	61	3,80	2,82
2 keer modaal	61	3,77	2,79
Meer dan 2 keer modaal	57	3,72	2,74

Bron: 1VOP

'Percentage volatiel' berekend op basis van logistische regressieanalyse.

'Aantal veranderingen' en 'aantal partijen' berekend op basis van Poisson regressie.

Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdsperiode van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen'

ⁱ Inkomen is alleen in de tweede periode gemeten. Daarom valt het gemiddelde van alle inkomenscategorieën niet samen met het gemiddelde voor alle respondenten.

We kunnen ons onderzoek naar kwetsbaarheid verder verkennen door de dagelijkse activiteit van kiezers onder de loep te nemen (tabel 5.14). Studenten blijken dan het meest consistent: zij veranderen het minst van partijvoorkeur (54%), het minst vaak (2,98 keer) en tussen de minste partijen (2,60). Ze wijken significant af van diegenen die betaald werk verrichten (respectievelijk 56%, 3,36, en 2,70). Gepensioneerden zijn het meest volatiel (57%). Ze veranderen gemiddeld 3,63 keer, en noemen 2,80 partijen. Hiermee wijken ook zij significant af van diegenen die betaald werk verrichten. Ook deze verschillen lijken echter sterker verband te houden met leeftijdsverschillen dan met de ondernomen activiteit zelf. We gaan dit na in paragraaf 5.2.

Tabel 5.14. Dagelijkse activiteit

Subgroep	Alle respondenten	De volatielen	
	Percentage volatiel	Gemiddeld aantal veranderingen	Gemiddeld aantal Partijen
<i>Alle respondenten</i>	56	3,44	2,73
Betaald werk (loondienst/zelfstandig)	56	3,36	2,70
Werkzoekend	55	3,31	2,70
Huisman/Huisvrouw	56	3,41	2,72
School/Studie	54	2,98	2,60
Gepensioneerd	57	3,63	2,80
Anders (o.a. arbeidsongeschikt)	57	3,45	2,75

Bron: 1VOP

'Percentage volatiel' berekend op basis van logistische regressieanalyse.

'Aantal veranderingen' en 'aantal partijen' berekend op basis van Poisson regressie.

Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdsperiode van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen'

Nederlanders die werkzaam zijn in de agrarische sector of bij de overheid veranderen minder snel van partijvoorkeur (54%). In de industrie en bouw en de commerciële sector werken de meeste volatielen (58%). Opvallend is dat, hoewel er relatief weinig kiezers uit de agrarische sector van partij zijn veranderd, zij van alle veranderlijke kiezers gemiddeld juist het vaakst van partijvoorkeur veranderen (3,55) maar ook het kleinste aantal partijen noemen (2,69).

Tabel 5.15. Sector

Subgroep	Alle respondenten	De volatielen	
	Percentage volatiel	Gemiddeld aantal veranderingen	Gemiddeld aantal partijen
<i>Alle respondenten</i>	56	3,44	2,73
Agrarisch	54	3,55	2,69
Industrie/bouw	58	3,44	2,77
Commercieel	58	3,37	2,71
Diensten	57	3,41	2,75
Overheid	54	3,33	2,69
Kennis	56	3,35	2,70
Anders	55	3,33	2,72

Bron: 1VOP

'Percentage volatiel' berekend op basis van logistische regressieanalyse.

'Aantal veranderingen' en 'aantal partijen' berekend op basis van Poisson regressie.

Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdsperiode van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen'

Ook het bezit van een huur- of koopwoning is geen erg relevante verklaring van veranderlijkheid (tabel 5.16). Een even groot deel van de mensen met een huur- en de mensen met een koopwoning is volatiel (56%). Mensen met een huurwoning veranderen gemiddeld iets minder vaak (3,41) dan mensen met een koopwoning (3,45), maar ze veranderen ook tussen meer verschillende partijen (2,74) dan mensen met een koopwoning (2,72). De verschillen zijn dus minimaal.

Tabel 5.16. Woningbezit

Subgroep	Alle respondenten	De volatielen	
	Percentage volatiel	Gemiddeld aantal veranderingen	Gemiddeld aantal partijen
<i>Alle respondenten</i>	56	3,44	2,73
Huurwoning	56	3,41	2,74
Koopwoning	56	3,45	2,72

Bron: 1VOP

'Percentage volatiel' berekend op basis van logistische regressieanalyse.

'Aantal veranderingen' en 'aantal partijen' berekend op basis van Poisson regressie.

Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdsperiode van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen'

Politiek wantrouwen als oorzaak van veranderlijke partijvoorkeuren

Veranderlijkheid van politiek vertrouwen gaat niet noodzakelijk hand in hand met veranderlijkheid van partijvoorkeuren (zie paragraaf 4.4). Maar dat neemt niet weg dat het vooral wantrouwende kiezers kunnen zijn die vanuit hun onvrede veranderlijk zijn in hun partijvoorkeur. We hebben deze verwachting getoetst voor een deelselectie van de respondenten in het 1VOP.

Inderdaad zijn wantrouwende kiezers veranderlijker in hun opvattingen dan vertrouwende kiezers. Van de relatief kleine groep burgers die in het najaar van 2007 heel veel vertrouwen had in het kabinet, veranderde 43,5% van partij. Onder kiezers met tamelijk veel vertrouwen veranderde 62%. En de kiezers met niet zoveel of helemaal geen vertrouwen veranderde 70%. Het negatieve effect van vertrouwen op de veranderlijkheid van kiezers blijft in een multivariate analyse overeind, maar blijft in grootte tamelijk klein.

Dit bevestigt enerzijds dat onvrede een duidelijke motivatie is om van partij te veranderen, maar anderzijds dat het gros van de veranderingen in partijvoorkeuren niet wordt ingegeven door diezelfde onvrede.

5.1.6. Media

Ons laatste model is gebaseerd op mediagebruik als bron van veranderlijkheid. De media zouden immers vaak focussen op korte-termijnproblemen en de stabiliteit van de politieke agenda ondermijnen door telkens veranderende beelden te laten zien. Sommige media doen dat meer dan andere. Zo zouden kiezers die worden blootgesteld aan zogenaamde 'kwaliteitsmedia' minder volatiel zijn dan kiezers die vooral amusementsmedia als tabloids volgen. Maar is dat zo?

Tabel 5.17 toont de gemiddelde veranderlijkheid van de lezers van zeven (groepen) kranten en diegenen die geen krant lezen. De niet-lezers hebben een gemiddelde kans om van partijvoorkeur te veranderen (56%), maar gegeven die veranderlijkheid doen zij dat gemiddeld minder vaak (3,24 keer). Zoals verwacht is het percentage kiezers dat van partijvoorkeur verandert het hoogst onder de lezers van Nederlands grootste dagblad, *de Telegraaf* (61%), gevolgd door de lezers van het *Algemeen Dagblad* (57%) en de gratis bladen (57%). Onder de lezers van de kwaliteitskranten *Trouw*, *NRC* en *De Volkskrant* bevinden zich de minste veranderlijke kiezers (respectievelijk 48%, 53%, 54%).

Ook op de andere volatilitatematen scoren *de Telegraaf*-lezers hoog. Zij veranderen vaak (gemiddeld 3,55 keer) en noemen veel partijen (2,78). *Trouw*-lezers scoren op alle andere maten ook laag (3,42 veranderingen en 2,69 partijen). Opvallend is bovendien dat het juist de *NRC*-lezers zijn die een hoger aantal veranderingen hebben (3,57).

Tabel 5.17. Kranten

Subgroep	Alle respondenten	De volatielen	
	Percentage volatiel	Gemiddeld aantal veranderingen	Gemiddeld aantal Partijen
<i>Alle respondenten</i>	56	3,44	2,73
Telegraaf	61	3,55	2,78
Algemeen Dagblad	57	3,48	2,76
NRC	53	3,57	2,71
De Volkskrant	54	3,47	2,70
Trouw	48	3,42	2,69
Regionaal	55	3,49	2,74
Gratis	57	3,41	2,75
Geen krant	56	3,24	2,72

Bron: 1VOP

'Percentage volatiel' berekend op basis van logistische regressieanalyse.

'Aantal veranderingen' en 'aantal partijen' berekend op basis van Poisson regressie.

Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdsperiode van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen'

Het lijkt er dus op dat kranten een rol spelen in de politieke veranderlijkheid van Nederlandse kiezers. Met name de lezers van *de Telegraaf* zijn veranderlijk. Maar we kunnen hierdoor niet automatisch concluderen dat dat komt door de berichtgeving in die krant. Nadere toetsen zijn daarvoor nodig. In de volgende paragraaf spelen we de vijf verklaringsmodellen tegen elkaar uit om na te gaan welke doorslaggevend zijn. En in paragraaf 5.3 kijken we naar de richting waarin kiezers veranderen, om na te gaan of de kranten hun lezers emanciperen of juist onthechten.

5.2. VERKLARINGEN VAN VOLATILITEIT

Met multivariate regressieanalyses kunnen we vaststellen welk van de hierboven beschreven kenmerken ook daadwerkelijk een significante *verklaring* bieden voor de veranderlijkheid van partijvoorkeuren. Opnieuw onderzoeken we de vijf veelgehoorde verklaringen uit hoofdstuk 2, maar nu tegelijkertijd zodat we na kunnen gaan welke doorslaggevend is. Tabel 5.18 beschrijft de uitkomsten van deze analyses: het geeft aan welke kenmerken een significant positieve (+) of negatieve (-) invloed hebben op veranderlijkheid. Een volledige beschrijving van de effectgroottes is te vinden in Appendix C.

Net als in paragraaf 5.1.2 zien we geen steun voor de *socialisatie*-verklaring. Sterker nog, we komen op basis van tabel 5.18 tot de tegengestelde conclusie: ouderen zijn op alle manieren veranderlijker dan jongeren. De bevinding gaat in tegen eerdere conclusies. In de volgende paragraaf zullen we nader onderzoeken hoe het mogelijk is dat juist jongeren consistenten zijn in hun partijvoorkeur.

Binnen de *sofisticatie*-verklaring verwachtten we een non-lineair effect van opleidingsniveau: kiezers met een gemiddelde opleiding zouden veranderlijker zijn dan de hoogst- en laagst-opgeleiden. Deze verwachting zien we bevestigd in de parabolische effecten in tabel 5.18. Wanneer we de precieze effectgroottes doorberekenen (zie Appendix C1), blijkt de veranderlijkheid inderdaad consistent het laagst te zijn onder kiezers die alleen de basisschool hebben afgemaakt, en onder kiezers die een universitaire opleiding hebben afgerond.

Wat betreft *sociale inbedding* (betrokkenheid bij kerk, gezin en verenigingsleven) kloppen onze verwachtingen echter niet. Voor aanhangers van verschillende religies geldt dat zij vaker veranderen en meer partijen noemen dan niet-religieuzen. Het enige opvallende in dit licht is dat protestanten significant minder van mening veranderen dan niet-religieuzen (hoewel protestanten frequenter veranderen en meer partijen noemen dan diezelfde niet-religieuzen). Het hebben van een partner en/of kinderen heeft evenmin een stabiliserende werking op partijvoorkeur. Burgers die samenwonen met een partner of met kinderen zijn juist volatieler dan alleenstaanden. Tot slot zien we ook geen bewijs dat het verenigingsleven de consistentie van partijvoorkeur bevordert. Het is niet verbazingwekkend dat leden van politieke partijen minder volatiel zijn dan niet-leden. Maar vakbondsleden zijn nauwelijks trouwer dan niet-leden. En voor leden van sportverenigingen geldt eerder het omgekeerde; ze zijn iets veranderlijker dan niet-leden.

Het vierde model benadrukte *economische kwetsbaarheid*. Het is blijkens tabel 5.18 niet zo dat de meest kwetsbare burgers (laag inkomen, werkloos) het meest veranderlijk zijn: geen van de significante effecten wijzen in die richting. Maar we zien wel dat inkomen eveneens een non-lineair effect heeft op de volatiliteit. De meest volatiële kiezers blijken na doorberekening van de effectgroottes (zie Appendix C1) diegenen te zijn met een mediaan inkomen. De kans om van voorkeur te veranderen *en* het gemiddelde aantal genoemde partijen nemen eerst toe en dan af met stijgend inkomensniveau.

Het laatste model in onze analyses voorspelt dat mediagebruik de politieke veranderlijkheid zal stimuleren. Hiervoor vinden we echter geen bewijs. Nederlanders die geen krant lezen zijn niet consistent minder veranderlijk dan krantenlezers. Daarentegen is het *type* krant dat men leest wel degelijk van invloed op de veranderlijkheid van partijvoorkeur. Telegraaflezers hebben de grootste kans om volatiel te zijn, om vaker te veranderen, en om meerdere partijen te noemen. Wat betreft de zogenaamde kwaliteitskranten is het beeld minder eenduidig; lezers van NRC en Volkskrant zijn op bepaalde manieren veranderlijker dan niet-lezers, lezers van Trouw zijn juist minder veranderlijk.

Tabel 5.18. Veranderlijkheid van partijvoorkeuren verklaard

	Alle respondenten		De volatielen	
	Volatiliteit (dichotoom)		Frequentie veranderingen	Aantal partijen
Algemeen				
Geslacht (man)	+			++
Leefomgeving (ref: dorp)				
• Grote stad	++		+	
• Kleine stad	+			
Socialisatie				
Leeftijd (ref: 40-57)				
• 20-27			--	
• 25-42	--		--	--
• 55-67	++		++	++
• 65+			++	++
Sofisticatie				
Opleidingsniveau	++		+	++
Opleidingsniveau (gekwadrateerd)	--		-	--
Sociale inbedding				
Religie (ref: geen)				
• Protestant	--		++	++
• Katholiek			++	++
• Islam	++			
• Overig	++			++
Huishouden (ref: alleen)				
• Met partner	++		+	
• Alleen met kinderen			++	+
• Bij ouders				
• Overig			+	
Burgerlijke staat (ref: ongehuwd)				
• Gehuwd				+
• Gescheiden	++			
• Weduwe			++	+
Kind			+	
Lidmaatschap sportvereniging			+	
Lidmaatschap vakbond	--			
Lidmaatschap politieke partij	--		--	--
Maatschappelijke kwetsbaarheid				
Inkomen	+			+
Inkomen kwadraat	--			--
Dagelijkse activiteit (ref: werk)				
• Werkzoekend				
• Huisman/vrouw	-			
• School/studie				
• Pensioen	-			+
• Overig			+	+
Sector (ref: overheid)				
• Agrarisch				
• Industrie/bouw				
• Commercieel/financieel	+			
• Diensten	++			++
• Kenniswerkers				
• Overig				
Koopwoning				-
Mediagebruik				
Telegraaf	++		++	++
AD				
NRC			++	+
De Volkskrant			++	
Trouw	--			
Regionaal	--			
Gratis	+			++

Bron: 1VOP

Logistische regressieanalyse (dichotome maat) en Poisson regressieanalyse (frequentie veranderingen; aantal partijen)
Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdsperiode van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen'
Eenzijdige toets (voor effectgroottes en standaardfouten, zie Appendix C1)

++ positief significant verband $p < .01$ -- negatief significant verband $p < .01$ + positief significant verband $p < .05$ - negatief significant verband $p < .05$

5.3. VOLATILITEIT IN PARTIJVOORKEUREN NADER ONDERZOCHT

Er blijven nog twee puzzels openstaan. Ten eerste is er de opmerkelijke conclusie dat ouderen veranderlijker zijn dan jongeren in hun partijvoorkeur. Dit gaat niet alleen in tegen algemene ideeën over psychologische rigiditeit, maar ook tegen eerdere studies in het buitenland die alle tot de tegengestelde conclusie kwamen (onder andere Schmitt-Beck *et al.* 2006; Söderlund 2008; Kuhn 2009). Maar deze studies richtten zich op eenmalige veranderingen tussen twee verkiezingen of enkele veranderingen in de campagneperiode. Om deze puzzel op te lossen, maken we een onderscheid tussen (1) de veranderlijkheid van stemmen bij verkiezingen, (2) de veranderlijkheid in de campagneperiode, en (3) de veranderlijkheid in de lange periode buiten de campagne om.

De tweede puzzel betreft het verschil tussen kiezers die veranderen *binnen* een partijblok van ideologisch gelijksoortige partijen, en kiezers die veranderen *tussen* dergelijke partijblokken. Zoals we in paragraaf 4.2 beschreven vindt het grootste deel van alle veranderingen in partijvoorkeur plaats binnen deze partijblokken. De voorgaande analyses zijn daardoor goeddeels te interpreteren als verklaringen van intra-blok volatiliteit. Maar wie zijn dan de kiezers die tussen blokken veranderen? Op basis van de literatuur verwachten we dat dat voornamelijk lageropgeleide, ongeïnformeerde en ongeïnteresseerde kiezers zijn. We gaan dit na door een onderscheid te maken tussen (1) intra-blok volatiliteit en (2) inter-blok volatiliteit.

Extreem veranderlijke kiezers

We hebben ook onderzocht in hoeverre de meest veranderlijke kiezers afwijken van diegenen die slechts incidenteel van partijvoorkeur veranderen. We richtten ons op de kiezers die aan minstens twaalf peilingen hebben deelgenomen. We maakten een onderscheid tussen kiezers die minstens een derde van die keren een andere partij noemde, en kiezers die aanzienlijk minder veranderlijk waren. Alle verbanden bleken hetzelfde te zijn als die we in tabel 5.18 zagen. Zelfs voor de meest veranderlijke kiezers geldt dus dat zij niet wispelturig of irrationeel zijn.

5.3.1. Puzzel 1: Volatiliteit opgesplitst naar periodes

Eerder onderzoek naar de veranderlijkheid van partijvoorkeuren heeft vooral gekeken naar veranderingen in de uiteindelijke stem bij verkiezingen of naar veranderingen tijdens de campagneperiode (zie o.a. Granberg & Holemborg 1991; Blais 2004; Lachat 2007; Söderlund 2008; Walgrave *et al.* 2010), waar wij in dit onderzoek veranderingen tijdens de hele periode tussen twee verkiezingen in onderzocht hebben. Daarom onderscheiden we de veranderingen in feitelijk uitgebrachte stem²³ (bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2006 en 2010) van veranderingen in partijvoorkeur tijdens de campagneperiode (februari 2010 – juni 2010, direct na de val van kabinet-Balkenende IV) en veranderingen in partijvoorkeur buiten deze periode om. Tabel 5.19 laat zien dat dit onderscheid naar drie periodes voor de meeste verklaringen niet of nauwelijks uitmaakt. Er is echter een zeer opvallende uitzondering: het socialisatie-effect van leeftijd.

Zoals de laatste kolom in de tabel laat zien, zijn jongeren buiten de verkiezingsperiode om constanter in hun partijvoorkeur dan ouderen. Met andere woorden, het bevestigt nogmaals dat ouderen vaker van partijvoorkeur veranderen dan jongeren dat doen. Maar tijdens de campagneperiode voor de verkiezingen van 2010 was er geen verschil meer in de politieke veranderlijkheid van ouderen en jongeren. En wanneer puntje bij paaltje komt en kiezers om hun uiteindelijke stem wordt gevraagd bij verkiezingen, zijn ouderen juist loyaler dan jongeren. Hoewel ze tussentijds vaker veranderen van partij, zijn ouderen trouwere kiezers dan jongeren wanneer ze in het feitelijke stemblokje staan.

²³ Zoals bij alle andere maten van volatiliteit worden respondenten die veranderen van een partij naar een niet-inhoudelijk antwoord ('weet niet' of 'wil niet zeggen') of vice versa niet als volatiel beschouwd.

Tabel 5.19. Veranderlijkheid van partijvoorkeuren verklaard, naar tijdsperiode

	Verkiezingen	Buiten campagne	Tijdens campagne
N	25212	48978	34402
% volatiel	37,1	49,1	41,6
Algemeen			
Geslacht (man)		++	-
Leefomgeving (ref: dorp)			
• Grote stad	++	++	
• Kleine stad		+	
Socialisatie			
Leeftijd (ref: 40-57)			
• 20-27	++		
• 25-42	+		-
• 55-67	-	++	+
• 65+	--	+	
Sofisticatie			
Opleidingsniveau		+	++
Opleidingsniveau (gekwadrateerd)		--	--
Sociale inbedding			
Religie (ref: geen)			
• Protestant		--	
• Katholiek	++		
• Islam	-	++	++
• Overig	++	+	++
Huishouden (ref: alleen)			
• Met partner	+	++	
• Alleen met kinderen			
• Bij ouders			
• Overig			
Burgerlijke staat (ref: ongehuwd)			
• Gehuwd	-		
• Gescheiden	+	++	
• Weduwe		+	
Kind	-		
Lidmaatschap sportvereniging			
Lidmaatschap vakbond	--	-	
Lidmaatschap politieke partij	--	--	--
Maatschappelijke kwetsbaarheid			
Inkomen	++		+
Inkomen kwadraat	--		-
Dagelijkse activiteit (ref: werk)			
• Werkzoekend			
• Huisman/vrouw			
• School/studie			
• Pensioen			
• Overig			+
Sector (ref: overheid)			
• Agrarisch			
• Industrie/bouw			
• Commercieel/financieel		+	
• Diensten	+	+	
• Kenniswerkers			
• Overig			
Koopwoning	-		
Mediagebruik			
Telegraaf	++	++	--
AD			
NRC			
De Volkskrant			
Trouw		--	
Regionaal		--	++
Gratis	++	++	

Bron: 1VOP

Logistische regressieanalyses.

Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdspanne van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen' Eenzijdige toets (voor effectgroottes en standaardfouten, zie Appendix C2)

++ positief significant verband $p < .01$

+

positief significant verband $p < .05$ -- negatief significant verband $p < .01$

-

negatief significant verband $p < .05$

Dit onderscheid verklaart in technische zin waarom wij in de vorige paragraaf tot andere conclusies kwamen dan we op basis van theorie en eerdere literatuur verwacht hadden. De puzzel is strikt genomen opgelost. Maar inhoudelijk is niet meteen duidelijk wat deze uitkomsten betekenen. Enerzijds kunnen onze conclusies er simpelweg op wijzen dat ouderen over het algemeen veranderlijker zijn in hun partijvoorkeur, maar behoudender zijn als het er op aankomt. Zo volgen met name jongeren het nieuws minder dan ouderen buiten campagnetijd om, en kan dat hebben geleid tot een constantere partijvoorkeur. Anderzijds is het ook mogelijk dat er in de periode tussen 2006 en 2010 een uitzonderlijke gebeurtenis heeft plaatsgevonden die vooral ouderen naar een andere partij dreef; een gebeurtenis bovendien die zijn invloed bij de uiteindelijke verkiezingen van 2010 alweer had verloren. Die gebeurtenis zou wel eens de opkomst en ondergang kunnen zijn geweest van Trots op Nederland, die zichzelf als conservatieve partij presenteerde en veel vooral oudere kiezers trok.

Tabel 5.19 laat nog enkele andere verschillen zien. We noemen er twee. Mannen veranderen vaker buiten de campagneperiode, vrouwen juist vaker tijdens de campagneperiode. Cognitieve sofisticatie (opleiding) heeft weinig van doen met de veranderlijkheid van de uiteindelijke stem.

5.3.2. Puzzel 2: Volatiliteit opgesplitst naar partijblok

Vervolgens maken we een onderscheid tussen veranderingen *binnen* blokken van ideologisch gerelateerde partijen (zoals gedefinieerd in paragraaf 4.2.3) en veranderingen *tussen* blokken van partijen.²⁴ Veranderingen binnen een blok laten zien dat de kiezer trouw is aan de eigen ideologische voorkeur, waar veranderingen tussen blokken eerder wijzen op wispelturigheid. Het eerste komt het meest voor. De meeste kiezers die van partijvoorkeur veranderen, veranderen binnen een blok: 46,6% van alle kiezers is wel eens van voorkeur veranderd binnen een partijblok, terwijl slechts 12% van de Nederlandse kiezers wel eens is veranderd tussen partijen uit verschillende blokken. Tabel 5.20 laat zien wie de kiezers zijn die tussen partijblokken veranderen, en in hoeverre zij verschillen van kiezers die binnen partijblokken veranderen.

Vrijwel alle effecten zijn in dezelfde richting als wat we eerder in dit hoofdstuk zagen. Het theoretisch meest interessante verschil is dat tussen opleidingsgroepen. Voor de veranderingen binnen een partijblok zien we dat de middelbaar opgeleide kiezers het meest veranderlijk zijn. Maar dat geldt niet voor de veranderingen tussen een partijblok. Die zijn het meest gebruikelijk onder de laagstopgeleiden: hoe hoger het opleidingsniveau, hoe minder snel kiezers veranderen naar een partij uit een ander ideologisch blok.

Politieke sofisticatie (2)

We verwachtten dat kiezers die tussen partijblokken veranderen (tussen twee ideologisch verschillende partijen) minder kennis, interesse en vaardigheden hebben. Dat is inderdaad het geval. Cognitieve vaardigheden zijn van grote invloed op de kans dat iemand tussen deze blokken verandert. Kiezers met meer kennis en interesse en kiezers die vaker politiek nieuws volgen, hebben minder kans om volatiel te zijn tussen de blokken. Dit staat los van het opleidingseffect: kiezers met een hogere opleiding hebben minder kans om tussen blokken te veranderen dan kiezers met een lagere opleiding, ongeacht hun kennis- of interesseniveau.

Ook op de kans om binnen een blok te veranderen hebben interesse en kennis een negatief effect. Nieuwsgebruik hangt daarentegen niet samen met veranderingen binnen een blok. Bovendien valt het effect van opleiding weg na toevoeging van de extra cognitieve variabelen. Het effect van opleiding op intra-blok volatiliteit wordt dus verklaard door kennis en interesse.

Naast het verschil tussen opleidingsgroepen zijn er andere opmerkelijke uitkomsten af te lezen uit tabel 5.20. Ten eerste kunnen we het verschil in veranderlijkheid tussen mannen en vrouwen nader

²⁴ Het 'linkse' blok bestaat uit de PvdA, GroenLinks, en de SP. Het traditioneel 'rechtse' blok bestaat uit het CDA, de VVD, de PVV en TON. D66 fungeert als een soort brug tussen deze blokken. D66 wordt hier daarom gezien als deel uitmakend van beide blokken; alleen een verandering tussen D66 en de PVV wordt geteld als volatiliteit buiten een partijblok. Daarnaast rekenen we ook een verandering tussen de SP en de PVV, en tussen de SP en TON niet als volatiliteit buiten of binnen blokken.

Tabel 5.20. Veranderlijkheid van partijvoorkeuren verklaard, buiten en binnen partijblokken

	Tussen partijblok	Binnen partijblok
N	52587	52587
% volatiel	12,0	46,6
Algemeen		
Geslacht (man)	++	
Leefomgeving (ref: dorp)		
• Grote stad		++
• Kleine stad	+	
Socialisatie		
Leeftijd (ref: 40-57)		
• 20-27	-	
• 25-42	--	--
• 55-67	++	++
• 65+		++
Sofisticatie		
Opleidingsniveau	--	++
Opleidingsniveau (gekwadrateerd)		--
Sociale inbedding		
Religie (ref: geen)		
• Protestant		--
• Katholiek	++	--
• Islam		++
• Overig		
Huishouden (ref: alleen)		
• Met partner	++	+
• Alleen met kinderen	++	
• Bij ouders		
• Overig		
Burgerlijke staat (ref: ongehuwd)		
• Gehuwd		
• Gescheiden		++
• Weduwe	+	
Kind		
Lidmaatschap sportvereniging		+
Lidmaatschap vakbond		--
Lidmaatschap politieke partij	--	--
Maatschappelijke kwetsbaarheid		
Inkomen	++	+
Inkomen kwadraat	--	-
Dagelijkse activiteit (ref: werk)		
• Werkzoekend		-
• Huisman/vrouw		--
• School/studie		++
• Pensioen		
• Overig	+	
Sector (ref: overheid)		
• Agrarisch		
• Industrie/bouw		
• Commercieel/financieel		+
• Diensten		++
• Kenniswerkers		+
• Overig		
Koopwoning	--	++
Mediagebruik		
Telegraaf		++
AD	++	
NRC		++
De Volkskrant		++
Trouw		--
Regionaal	++	
Gratis	++	

Bron: 1VOP

Logistische regressieanalyses.

Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdspanne van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen'

Eenzijdige toets (voor effectgroottes en standaardfouten, zie Appendix C2)

++ positief significant verband $p < .01$ -- negatief significant verband $p < .01$

+

positief significant verband $p < .05$

-

negatief significant verband $p < .05$

specificeren. Mannen en vrouwen hebben een even grote kans van partijvoorkeur te veranderen binnen een partijblok, maar mannen hebben een aanzienlijk grotere kans dan vrouwen om van partijvoorkeur te veranderen tussen partijen uit een verschillend blok. Ten tweede lijken media (en specifiek: tabloids) niet de oorzaak van veranderingen tussen ideologisch sterk uiteenlopende partijen. Het zijn eerder lezers van gratis en regionale kranten (waaronder het Algemeen Dagblad dat een sterk regionaal component heeft) het vaakst veranderen tussen partijblokken. Dit zijn de kranten die vaak een minder sterke politieke focus hebben. Dit impliceert dat het niet per se de framing van het politieke nieuws in termen van schandalen is dat kiezers wispelturig maakt, maar simpelweg de focus op regionaal en apolitiek nieuws. Het is belangrijk te onderkennen dat we onmogelijk oorzakelijke conclusies kunnen verbinden aan deze 'media-effecten': in onze onderzoeksopzet kunnen we socialisatie-effecten niet onderscheiden van selectie-effecten.

5.4. CONCLUSIE

In dit hoofdstuk richtten we ons op de vraag wie de volatiele kiezers zijn. De eerste belangrijke conclusie die we kunnen trekken is wel dat veranderlijkheid van partijvoorkeur onder brede lagen van de Nederlandse bevolking voorkomt. Toch zijn partijvoorkeuren in sommige maatschappelijke groepen aanzienlijk veranderlijker dan in andere. We signaleren drie opvallende verschillen.

Ten eerste veranderen ouderen in de opiniepeilingen vaker van mening dan jongeren, hoewel hun uiteindelijke stem bij verkiezingen juist weer consistentere is dan die van de jongeren.

Ten tweede zijn het niet de laagopgeleide maar juist de middelbaar opgeleide Nederlanders die het vaakst van partij veranderen. Dit wijst eerder op emancipatie (capabele kiezers) dan op wispelturigheid (incapabele kiezers). Dit opleidingseffect wordt voor een groot deel verklaard door verschillen in politieke kennis, interesse en nieuwsgaring. Maar tegelijk zien we ook dat wanneer kiezers switchen tussen partijen die in ideologisch opzicht nauwelijks op elkaar lijken, dat met name laagopgeleide kiezers zijn.

Ten derde zijn de middeninkomens opvallend veranderlijk. Bovendien veranderen kiezers die zichzelf midden op de linksrechtsschaal plaatsen aanzienlijk vaker van partijvoorkeur dan linkse of rechtse kiezers. We verklaren deze verschillen, doordat deze economische en politieke middengroepen minder eenduidige belangen hebben, en daarom eerder zullen kiezen uit een reeks van (goeddeels ont-ideologiseerde) politieke partijen.

Ten slotte mag ook als opvallend genoemd worden dat sociale inbedding en mediagebruik niet of nauwelijks een relevante verklaring geven waarom kiezers van partijvoorkeuren veranderen. De ontzuiling is blijkbaar zover doorgevoerd dat maatschappelijke inbedding in kerk, familie en vereniging niet langer meer verband houdt met een automatische partijvoorkeur.

6. Veranderlijkheid van politiek vertrouwen

In dit hoofdstuk onderzoeken we – parallel aan het vorige hoofdstuk – wie de veranderlijke kiezers nu eigenlijk zijn.²⁵ We richten ons nu op veranderlijkheid van het vertrouwen in het kabinet-Balkenende IV, maar toetsen dezelfde verklaringen als in het vorige hoofdstuk. Maar in tegenstelling tot het vorige hoofdstuk vinden we nu weinig bewijs. In het algemeen zijn de groepsverschillen in de veranderlijkheid van het vertrouwen in het kabinet kleiner en schaarser dan die in de veranderlijkheid van partijvoorkeuren. Dit past in het beeld dat we in hoofdstuk 4 al schetsten: Nederlanders veranderen weliswaar massaal van vertrouwen, maar passen hun vertrouwen op minimale wijze aan. De veranderingen lijken tamelijk diffuus. Gezien de kleine, schaarse en inconsistente groepsverschillen komt de veranderlijkheid van ons politiek vertrouwen niet voort uit zeer nauwkeurig beredeneerde afwegingen van individuele kiezers, maar eerder uit veranderende imago's die breed neerslaan.

6.1. EEN BESCHRIJVING VAN DE VOLATIELEN: WIE ZIJN HET, WAT DOEN ZE, WAAR WONEN ZE?

6.1.1. Twee achtergrondkenmerken: geslacht en woonomgeving

Tabel 6.1 beschrijft de verschillen tussen mannen en vrouwen. Net iets meer mannen dan vrouwen zijn veranderd, maar vrouwen veranderen net iets vaker dan mannen. De verschillen zijn dus minimaal en inconsistent; van een betekenisvol verschil kunnen we in elk geval niet spreken.

Tabel 6.1. Geslacht

	Alle respondenten	De volatielen
Subgroep	Percentage volatiel	Gemiddeld aantal veranderingen
<i>Alle respondenten</i>	52	1,77
Man	52	1,77
Vrouw	51	1,78

Bron: 1VOP

'Percentage volatiel' berekend op basis van logistische regressieanalyse.

'Aantal veranderingen' berekend op basis van Poisson regressie.

Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdsperiode van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen'.

De verschillen tussen provincies zijn wat groter, maar opnieuw opvallend klein (zie tabel 6.2). Veranderlijke kiezers wonen relatief vaak in het noordoosten (Groningen, Friesland, Drenthe) en het zuidwesten (Zeeland). In deze provincies is 53% van de inwoners minimaal één keer van vertrouwensniveau gewisseld. De minst veranderlijke kiezers wonen in Utrecht (48%) en Noord-Brabant (50%). Dit hangt echter niet samen met de frequentie van veranderingen. De veranderlijke kiezers veranderen het meest frequent in Overijssel en Gelderland (1,8) en het minst in Noord-Holland (1,73), Friesland en Drenthe (1,74).

²⁵ De tabellen in dit hoofdstuk geven geen informatie geven over het *niveau* van vertrouwen dat verschillende deelgroepen hebben in het kabinet, enkel over de *stabiliteit* van deze niveaus. Lage cijfers duiden dus niet op wantrouwen, maar op stabiliteit. Burgers kunnen stabiel zijn door constant weinig, gemiddeld, of veel vertrouwen in het kabinet te hebben. Voor onderzoek naar individuele verklaringen van het niveau van Nederlands politiek vertrouwen, zie o.a. Dekker *et al.* 2006.

Tabel 6.2. Provincie

Subgroep	Alle respondenten	De volatielen
	Percentage volatiel	Gemiddeld aantal veranderingen
<i>Alle respondenten</i>	52	1,77
Groningen	53	1,76
Friesland	53	1,74
Drenthe	53	1,74
Overijssel	52	1,80
Flevoland	52	1,75
Gelderland (ref)	52	1,80
Utrecht	48	1,79
Noord-Holland	52	1,73
Zuid-Holland	52	1,78
Zeeland	53	1,76
Noord-Brabant	50	1,79
Limburg	51	1,78
Buiten Nederland	50	1,80

Bron: 1VOP

'Percentage volatiel' berekend op basis van logistische regressieanalyse.

'Aantal veranderingen' berekend op basis van Poisson regressie.

Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdsperiode van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen'

De verschillen tussen stad en platteland zijn onbetekenend (zie tabel 6.3). Het percentage kiezers dat van vertrouwen verandert en de frequentie waarmee zij dat doen verschilt nauwelijks met de stedelijkheid.

Tabel 6.3. Stedelijkheid

Subgroep	Alle respondenten	De volatielen
	Percentage volatiel	Gemiddeld aantal veranderingen
<i>Alle respondenten</i>	52	1,77
Grote stad	51	1,77
Kleine stad	52	1,78
Dorp	52	1,77

Bron: 1VOP

'Percentage volatiel' berekend op basis van logistische regressieanalyse.

'Aantal veranderingen' berekend op basis van Poisson regressie.

Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdsperiode van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen'

6.1.2. Socialisatie (leeftijd)

Klopt de eerste verklaring, die stelt dat veranderlijkheid afneemt naarmate kiezers langer zijn gesocialiseerd in het politieke stelsel? Tabel 6.4 beschrijft de verschillen in veranderlijkheid tussen verschillende leeftijdsgroepen. In de jongste leeftijdsgroep (20 tot 27 jaar) bevinden zich relatief de meeste burgers van wie minstens één keer het vertrouwen in het kabinet veranderde (54%). Maar tegelijk verandert deze 54% gemiddeld het minst aantal keren (1,69 keer). We krijgen dus tegengestelde informatie over het idee van socialisatie: Er veranderen meer jongeren, maar zij veranderen niet vaker.

Ook in de twee oudste groepen zitten significant meer veranderlijke kiezers (in beide gevallen 52%) dan in de leeftijdsgroep 40-57 (51%). Bovendien veranderen de ouderen ook het meest frequent (gemiddeld 1,79 en 1,82 keer). Dit is niet wat we hadden verwacht, maar sluit wel aan bij de bevindingen uit het vorige hoofdstuk. Daar zagen we immers dat ouderen vaker van partijvoorkeur veranderen (behalve tijdens verkiezingen).

Tabel 6.4. Leeftijd

	Alle respondenten	De volatielen
Subgroep	Percentage volatiel	Gemiddeld aantal veranderingen
<i>Alle respondenten</i>	52	1,77
20-27	54	1,69
25-42	51	1,75
40-57	51	1,76
55-67	52	1,79
65+	52	1,82

Bron: 1VOP

'Percentage volatiel' berekend op basis van logistische regressieanalyse.

'Aantal veranderingen' berekend op basis van Poisson regressie.

Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdsperiode van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen'

6.1.3. Sofisticatie (opleiding, kennis en interesse)

Een tweede verklaring van veranderlijkheid benadrukt de rol van politieke interesse, kennis en vaardigheden. We kijken hier allereerst naar opleidingsniveau, een kenmerk dat sterk samenhangt met die politieke sofisticatie (Bovens & Wille 2010).

Politieke sofisticatie: interesse, kennis en politiek nieuws

Voor een deelgroep uit het 1VOP hebben we specifieke aspecten van politieke sofisticatie kunnen relateren aan de grilligheid van het politiek vertrouwen: politieke interesse, politieke kennis, en het al dan niet volgen van (politiek) nieuws. Ook uitgesplitst naar deze kenmerken zien we maar weinig substantiële of significante verschillen. In een multivariate analyse vallen de weinige effecten bovendien ook nog eens weg. De conclusie is helder: deze aspecten van politieke sofisticatie verklaren geenszins waarom sommige Nederlanders vaker van vertrouwen veranderen dan andere.

In tabel 6.5 zien we weliswaar verschillen naar opleidingsniveau, maar die verschillen zijn niet heel eenduidig. De hoogste percentages veranderlijke kiezers bevinden zich onder de lageropgeleiden: 55% van de burgers met alleen een basisschooldiploma en 54% van de burgers met enkel een mavodiploma is minimaal één maal van vertrouwensniveau veranderd. Maar ook het laagste percentage veranderlijke kiezers zijn relatief laagopgeleid: 50% van de Nederlanders met alleen een lbo-opleiding is wel eens volatiel. De overige verschillen tussen opleidingsgroepen zijn opnieuw verwaarloosbaar.

Wanneer we kijken naar de frequentie waarmee de veranderlijke kiezers hun vertrouwensniveau aanpassen, zijn de opleidingsverschillen niet veel logischer. Kiezers met een mbo-diploma veranderen het minst vaak (1,70 keer). Het frequentst veranderen kiezers die slechts de basisschool hebben afgemaakt (1,84 keer).

Tabel 6.5. Opleiding

	Alle respondenten	De volatielen
Subgroep	Percentage volatiel	Gemiddeld aantal veranderingen
<i>Alle respondenten</i>	52	1,77
Basisschool	55	1,84
LBO/Ambacht/Huishoud/LTS	50	1,79
Mavo/Mulo/Vmbo	54	1,77
Hbs/mms/havo	52	1,80
Mbo/mts/meao	51	1,70
Vwo (gym/ath)	52	1,78
Hbo	51	1,78
Universiteit	52	1,75

Bron: 1VOP

'Percentage volatiel' berekend op basis van logistische regressieanalyse.

'Aantal veranderingen' berekend op basis van Poisson regressie.

Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdsperiode van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen'

Het lijkt er al met al niet op dat de laagstopgeleiden per se of de gemiddeld opgeleiden per se het meest of het vaakst veranderen. We zien opleidingsverschillen, maar die kunnen we niet met het model van politieke sofisticatie verklaren.

6.1.4. Sociale inbedding

De derde verklaring die we aandroegen richt zich op de inbedding van burgers in maatschappelijke verbanden. Het zou niet zozeer de verzuiling als wel de stabiliteit van een dergelijke omgeving zijn die burgers stabiel zou maken in hun houdingen en voorkeuren.

De resultaten geven echter weinig bewijs voor een stabiliserend effect van sociale inbedding.

In tabel 6.6 zien we de verschillen tussen religieuze groeperingen. Niet-religieuze burgers zijn niet veranderlijker dan religieuze burgers. Moslims en katholieken veranderen weliswaar iets minder massaal van vertrouwen (respectievelijk 49% en 51%), maar *als* zij veranderen, doen zij dat vaker (respectievelijk 2,01 en 1,81 keer).

Tabel 6.6. Religieuze denominatie

	Alle respondenten	De volatielen
Subgroep	Percentage volatiel	Gemiddeld aantal veranderingen
<i>Alle respondenten</i>	52	1,77
Katholiek	51	1,81
Protestant	52	1,78
Islam	49	2,01
Anders	51	1,78
Geen	52	1,76

Bron: 1VOP

'Percentage volatiel' berekend op basis van logistische regressieanalyse.

'Aantal veranderingen' berekend op basis van Poisson regressie.

Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdsperiode van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen'

Ook inbedding in het gezin leidt niet tot constantere burgers (zie tabellen 6.7, 6.8 en 6.9). De samenstelling van het huishouden maakt niet uit. We zien slechts dat Nederlanders die bij hun ouders wonen in grotere aantallen veranderen (55%), maar dat gemiddeld minder vaak doen (1,65 keer). Dit zal eerder komen door leeftijd en levensfase (zie tabel 6.4) dan door het huishouden waarin zij leven.

We zien nog minder verschillen in veranderlijkheid wanneer we burgers uitsplitsen naar hun burgerlijke staat of hun kindertal.

Tabel 6.7. Samenstelling van het huishouden

	Alle respondenten	De volatielen
Subgroep	Percentage volatiel	Gemiddeld aantal veranderingen
<i>Alle respondenten</i>	52	1,77
Met partner	52	1,78
Alleenstaand	51	1,77
Alleenstaand met kinderen	52	1,75
Bij ouders	55	1,65
Anders	50	1,76

Bron: 1VOP

'Percentage volatiel' berekend op basis van logistische regressieanalyse.

'Aantal veranderingen' berekend op basis van Poisson regressie.

Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdsperiode van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen'

Tabel 6.8. Burgerlijke staat

Subgroep	Alle respondenten	De volatielen
	Percentage volatiel	Gemiddeld aantal veranderingen
<i>Alle respondenten</i>	52	1,77
Gehuwd	52	1,78
Gescheiden	51	1,79
Weduwe (naar)	52	1,79
Ongehuwd	51	1,74

Bron: 1VOP

'Percentage volatiel' berekend op basis van logistische regressieanalyse.

'Aantal veranderingen' berekend op basis van Poisson regressie.

Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdsperiode van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen'

Tabel 6.9. Kinderen

Subgroep	Alle respondenten	De volatielen
	Percentage volatiel	Gemiddeld aantal veranderingen
<i>Alle respondenten</i>	52	1,77
Wel kinderen	52	1,78
Geen kinderen	52	1,77

Bron: 1VOP

'Percentage volatiel' berekend op basis van logistische regressieanalyse.

'Aantal veranderingen' berekend op basis van Poisson regressie.

Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdsperiode van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen'

Een derde vorm van maatschappelijke inbedding – naast kerk en gezin – biedt het verenigingsleven. Leden van sportverenigingen zijn in elk geval niet minder veranderlijk dan niet-leden; de verschillen zijn evenwel heel klein (tabel 6.10). Hoewel dit verenigingsleven vaak wordt voorgesteld als een school van de democratie, waar kiezers betrokken worden bij politieke vraagstukken en zo democratischer burgers worden (zie o.a. Van Deth 2006), lijkt het er in elk geval voor de veranderlijkheid in politiek vertrouwen niet of nauwelijks toe te doen.

Tabel 6.10. Lidmaatschap sportverenigingⁱ

Subgroep	Alle respondenten	De volatielen
	Percentage volatiel	Gemiddeld aantal veranderingen
Lid sportvereniging	53	1,82
Geen lid sportvereniging	52	1,80

Bron: 1VOP

'Percentage volatiel' berekend op basis van logistische regressieanalyse.

'Aantal veranderingen' berekend op basis van Poisson regressie.

Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdsperiode van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen'

ⁱ Lidmaatschap van sportverenigingen is alleen in de tweede periode gemeten. Daarom valt het gemiddelde van de twee scores niet samen met het gemiddelde voor alle respondenten.

Opvallender is dat dit ook geldt voor vakbonden. Vakbondsleden wijken eigenlijk niet af van niet-leden: hun vertrouwensgraad is net zo grillig.

Tabel 6.11. Lidmaatschap vakbond

Subgroep	Alle respondenten	De volatielen
	Percentage volatiel	Gemiddeld aantal veranderingen
<i>Alle respondenten</i>	52	1,77
Lid vakbond	52	1,78
Geen lid vakbond	52	1,77

Bron: 1VOP

'Percentage volatiel' berekend op basis van logistische regressieanalyse.

'Aantal veranderingen' berekend op basis van Poisson regressie.

Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdspanne van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen'

Ook partijlidmaatschap zou de veranderlijkheid kunnen beïnvloeden. Meer dan 'gewone' kiezers staan partijleden achter bepaalde ideologische standpunten die hun opvattingen vormgeven.

Partijlidmaatschap zou dan leiden tot minder volatilititeit in vertrouwen, zowel voor leden van coalitiepartijen (consistent hoog, vooral als het gevoerde beleid in hun voordeel is uitonderhandeld) als oppositiepartijen (consistent laag, als het met het beleid oneens zijn).

Toch maakt ook het partijlidmaatschap Nederlanders niet constanter in hun vertrouwen in het kabinet (zie tabel 6.12). Niet-leden zijn weliswaar net iets veranderlijker (53% veranderde minstens eens, gemiddeld 1,78 keer), maar de verschillen met partijleden in het algemeen zijn geenszins substantieel. Bovendien zien we grote verschillen tussen de leden van verschillende politieke partijen. Vooral de leden van de VVD (55%), D66 (54%) en de PvdA (53%) veranderen wat massaler. Aanzienlijk minder veranderlijk zijn de leden van de SP (48%), de Partij voor de Dieren (46%) en de ChristenUnie (46%), en de actief betrokken kiezers van Trots op Nederland (42%). Maar het meest consistent in hun vertrouwen (of eigenlijk: wantrouwen) zijn met afstand de kiezers die actief zijn voor de PVV: slechts 36% van hen veranderde van vertrouwen. Het is interessant of dit met het aantreden van het kabinet-Rutte is veranderd. Onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau heeft laten zien dat het politiek vertrouwen onder PVV-kiezers sinds het najaar van 2010 sterk is toegenomen (Den Ridder *et al.* 2010; Steenvoorden *et al.* 2011).

Tabel 6.12. Lidmaatschap politieke partij

Subgroep	Alle respondenten	De volatielen
	Percentage volatiel	Gemiddeld aantal veranderingen
<i>Alle respondenten</i>	52	1,77
CDA	51	1,84
PvdA	53	1,77
SP	48	1,74
VVD	55	1,77
PVV (actief voor)	36	1,83
GL	51	1,75
CU	46	1,82
D66	54	1,77
PvdD	46	1,63
SGP	48	1,83
TON (actief voor)	42	1,85
Anders	51	1,70
Geen	53	1,78

Bron: 1VOP

'Percentage volatiel' berekend op basis van logistische regressieanalyse.

'Aantal veranderingen' berekend op basis van Poisson regressie.

Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdspanne van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen'

Hoe moeten we deze verschillen duiden? Het is niet zo dat de leden van coalitiepartijen (met VVD als meest veranderlijke en PVV als minst veranderlijke) eerder van vertrouwen veranderen dan de leden van oppositiepartijen (met PvdA als meest en CU als minst veranderlijke partij). En ook is dit niet een klassiek verschil tussen linkse en rechtse partijen of een gevolg van methodologische plafond- en bodemeffecten. Eerder zien we dat leden van de gevestigde partijen (VVD, D66, PvdA, CDA en in mindere mate GroenLinks) uit het midden het meest veranderlijk zijn. Dit bevestigt wat we in eerdere hoofdstukken al signaleerden: het zijn de gevestigde partijen die de meeste moeite hebben met de toegenomen veranderlijkheid van de Nederlandse kiezers.

Kortom, op verschillende aspecten zien we dat de inbedding in maatschappelijke instituties op zichzelf geen stabiliserende werking heeft op de mate van politiek vertrouwen. Noch religie, noch de familie, noch het verenigingsleven heeft een consistente werking.

6.1.5. Economische kwetsbaarheid

Het vierde verklaringsmodel stelt dat veranderlijkheid samenhangt met kwetsbaarheid. Enerzijds kan veranderlijkheid worden veroorzaakt doordat de meest kwetsbare burgers het sterkst reageren op gebeurtenissen in hun (politieke) omgeving. Anderzijds is het mogelijk dat de groep die de minst helder afgebakende verwachtingen heeft over wat het kabinet voor hen kan betekenen – de middenklasse – het meest veranderlijk zal zijn.

Tabel 6.13 beschrijft de verschillen in veranderlijkheid tussen inkomensgroepen. De verschillen zijn opnieuw zeer klein. Maar voor zover ze er zijn, zijn de uitkomsten verrassend. Het zijn immers niet de lage- of middeninkomensgroepen maar de hoge-inkomensgroepen waarbinnen de meeste burgers wel eens van vertrouwen zijn veranderd. Tegelijk moeten we ook constateren dat diegenen die meer dan twee keer modaal verdienen, het minst frequent van mening veranderen. Inkomen lijkt geen consistent verband te houden met de frequentie van veranderingen.

Tabel 6.13. *Inkomenⁱ*

Subgroep	Alle respondenten	De volatielen
	Percentage volatiel	Gemiddeld aantal veranderingen
Geen inkomen	53	1,80
Minder dan/gelijk aan minimum	51	1,82
Minimum tot modaal	52	1,82
Modaal	53	1,83
Tussen 1 en 2 keer modaal	53	1,80
2 keer modaal	53	1,83
Meer dan 2 keer modaal	54	1,78

Bron: 1VOP

'Percentage volatiel' berekend op basis van logistische regressieanalyse.

'Aantal veranderingen' berekend op basis van Poisson regressie.

Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdsperiode van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen'

ⁱ Inkomen is alleen in de tweede periode gemeten. Daarom valt het gemiddelde van alle inkomenscategorieën niet samen met het gemiddelde voor alle respondenten.

We zien nieuw bewijs voor het leeftijdseffect in tabel 6.14. Scholieren en studenten veranderen relatief het meest van vertrouwen, maar het minst frequent. Opvallend genoeg zijn het burgers zonder baan of studie (werkzoekenden, huismannen-/vrouwen, en in mindere mate arbeidsongeschikten) die procentueel gezien het minst volatiel zijn. Het is niet duidelijk waarom dit het geval is. De multivariate toets in tabel 6.18 zal uitwijzen in hoeverre de uitkomsten robuust zijn.

Tabel 6.14. *Dagelijkse activiteit*

Subgroep	Alle respondenten	De volatielen
	Percentage volatiel	Gemiddeld aantal veranderingen
<i>Alle respondenten</i>	52	1,77
Betaald werk (loondienst/zelfstandig)	52	1,76
Werkzoekend	49	1,72
Huisman/Huisvrouw	49	1,76
School/Studie	53	1,70
Gepensioneerd	52	1,79
Anders (o.a. arbeidsongeschikt)	51	1,80

Bron: 1VOP

'Percentage volatiel' berekend op basis van logistische regressieanalyse.

'Aantal veranderingen' berekend op basis van Poisson regressie.

Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdsperiode van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen'

Hoewel agrariërs het meest consistent waren in hun partijvoorkeur (zie paragraaf 5.5), zijn zij het meest veranderlijk in hun politiek vertrouwen. Zij veranderen in de grootste aantallen (56%) en het meest frequent (gemiddeld 1,82 keer). Nederlanders die werkzaam zijn in de andere sectoren wijken minder sterk af van het nationale gemiddelde.

Tabel 6.15. *Sector*

Subgroep	Alle respondenten	De volatielen
	Percentage volatiel	Gemiddeld aantal veranderingen
<i>Alle respondenten</i>	52	1,77
Agrarisch	56	1,82
Industrie/bouw	54	1,75
Commercieel	51	1,77
Diensten	52	1,75
Overheid	52	1,74
Kennis	52	1,77
Anders	51	1,74

Bron: 1VOP

'Percentage volatiel' berekend op basis van logistische regressieanalyse.

'Aantal veranderingen' berekend op basis van Poisson regressie.

Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdsperiode van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen'

Het bezit van een huur- of koopwoning maakt daarentegen niet uit voor de veranderlijkheid van het politiek vertrouwen (tabel 6.16). De verschillen zijn weliswaar significant, maar substantieel gezien zeer klein: huurders veranderen *iets* minder, maar *iets* frequenter dan eigenaren van een koopwoning.

Tabel 6.16. *Woningbezit*

Subgroep	Alle respondenten	De volatielen
	Percentage volatiel	Gemiddeld aantal veranderingen
<i>Alle respondenten</i>	52	1,77
Huurwoning	51	1,79
Koopwoning	52	1,77

Bron: 1VOP

'Percentage volatiel' berekend op basis van logistische regressieanalyse.

'Aantal veranderingen' berekend op basis van Poisson regressie.

Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdsperiode van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen'

Al met al zijn de verschillen ook op deze sociaaleconomische kenmerken erg klein. Bovendien zijn ze niet in overeenstemming met de theorie.

6.1.6. Media

Tot slot onderzoeken we de mogelijke invloed van media op veranderlijkheid aan de hand van kranten die we lezen (tabel 6.17). In elk geval kunnen we concluderen dat het wel of niet lezen van een krant in het algemeen geen enkele invloed heeft op de veranderlijkheid van vertrouwen.

Wel zien we verschillen tussen het type krant dat men leest. Maar er is geen evident bewijs dat het lezen van zogenaamde kwaliteitskranten zou leiden tot minder veranderlijkheid dan het lezen van tabloids als *de Telegraaf*. Het percentage veranderlijke burgers is juist wat lager onder de lezers van *de Telegraaf* (51%) dan onder de rest van de bevolking (52%), vermoedelijk doordat zij gemiddeld het meest wantrouwend staan tegenover de politiek en als groep moeilijk verder kunnen zakken in dat vertrouwen. Ook het percentage Trouw-lezers dat van vertrouwen verandert (50%) is significant lager dan de rest van de bevolking. Verder zijn er echter geen significante verschillen.

Toch is er wel wat bewijs dat de lezers van tabloids in zekere zin veranderlijker zijn dan de lezers van kwaliteitsbewijzen, hoewel dat bewijs tamelijk zwak is. Lezers van *de Telegraaf* veranderen het meest frequent (gemiddeld 1,81 keer), significant vaker bovendien dan burgers die *de Telegraaf* niet lezen. Lezers van de twee grootste 'kwaliteitskranten', het *NRC* en *de Volkskrant*, veranderen juist relatief zelden (beide gemiddeld 1,75 keer).

Tabel 6.17. Kranten

	Alle respondenten	De volatielen
Subgroep	Percentage volatiel	Gemiddeld aantal veranderingen
<i>Alle respondenten</i>	52	1,77
Telegraaf	51	1,81
Algemeen Dagblad	51	1,77
NRC	52	1,75
De Volkskrant	52	1,75
Trouw	50	1,77
Regionaal	52	1,78
Gratis	51	1,74
Geen krant	52	1,77

Bron: 1VOP

'Percentage volatiel' berekend op basis van logistische regressieanalyse.

'Aantal veranderingen' berekend op basis van Poisson regressie.

Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdspanne van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen'

6.2. VERKLARINGEN VAN VOLATILITEIT

De vijf theoretische modellen lijken geen goede verklaring te kunnen bieden voor de veranderlijkheid van vertrouwen in het kabinet. Dat wordt nog eens bevestigd wanneer we de modellen gelijktijdig toetsen (zie tabel 6.18). Er zijn maar weinig effecten in deze modellen significant, wat er op wijst dat ze geen verklaring vormen van veranderlijkheid. We zien juist wel een effect van een van de controlevariabelen. Mannen veranderen in wat grotere aantallen van mening dan vrouwen.

Het eerste verklaringsmodel, socialisatie, gaat niet op. Weliswaar veranderen jongeren procentueel gezien vaker van vertrouwen dan de groep van middelbare leeftijd, als we verdere analyses uitvoeren, zien we dat dit effect niet lineair is: met leeftijd worden kiezers dus niet constanter. Bovendien zijn het juist de ouderen die – gegeven dat ze veranderen – het meest frequent van vertrouwen veranderen.

Tabel 6.18. Veranderlijkheid van politiek vertrouwen verklaard

	Alle respondenten	De volatielen
	Volatiliteit (dichotoom)	Frequentie veranderingen
Algemeen		
Geslacht (man)	+	
Leefomgeving (ref: dorp)		
• Grote stad		
• Kleine stad		
Socialisatie		
Leeftijd (ref: 40-57)		
• 20-27	++	
• 25-42		
• 55-67		+
• 65+		++
Sofisticatie		
Opleidingsniveau		
Opleidingsniveau (gekwadrateerd)		
Sociale inbedding		
Religie (ref: geen)		
• Protestant		
• Katholiek		+
• Islam		++
• Overig		
Huishouden (ref: alleen)		
• Met partner		
• Alleen met kinderen		
• Bij ouders		
• Overig		
Burgerlijke staat (ref: ongehuwd)		
• Gehuwd		
• Gescheiden		
• Weduwe		
Kind		
Lidmaatschap sportvereniging		
Lidmaatschap vakbond		
Lidmaatschap politieke partij	--	
Maatschappelijke kwetsbaarheid		
Inkomen		
Inkomen kwadraat		
Dagelijkse activiteit (ref: werk)		
• Werkzoekend		
• Huisman/vrouw		
• School/studie		
• Pensioen		-
• Overig		
Sector (ref: overheid)		
• Agrarisch		
• Industrie/bouw		
• Commercieel/financieel		
• Diensten		
• Kenniswerkers		
• Overig		
Koopwoning		-
Mediagebruik		
Telegraaf	--	++
AD		
NRC		
De Volkskrant	+	
Trouw		
Regionaal		
Gratis		-

Bron: 1VOP

Logistische regressieanalyse (dichotome maat) en Poisson regressieanalyse (frequentie veranderingen)

Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdsperiode van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen'

Eenzijdige toets (voor effectgroottes en standaardfouten, zie Appendix C4)

++ positief significant verband $p < .01$ + positief significant verband $p < .05$ -- negatief significant verband $p < .01$ - negatief significant verband $p < .05$

Op basis van het tweede verklaringsmodel, sofisticatie, verwachtten we dat hoger opgeleide kiezers het minst veranderlijk zouden zijn. Maar zoals we in detail al in paragraaf 6.3 zagen, is er voor deze stelling geen bewijs. Tabel 6.18 laat zien dat het verband niet significant is: sofisticatie houdt geen enkel verband met veranderlijkheid van vertrouwen in het kabinet.

Eigenlijk vinden we ook geen bewijs voor het derde model. Nederlanders die zijn ingebed in hun geloofsrichting, hun familieverbanden of het verenigingsleven zijn niet minder veranderlijk dan hun tegenhangers die het zonder al deze maatschappelijke verbanden (moeten) doen. De enige uitzondering is dat leden van politieke partijen wat minder massaal veranderen dan niet-leden. Dat heeft echter minder met hun maatschappelijke inbedding te maken dan met hun politieke inbedding.

Ook het vierde verklaringsmodel moet worden afgewezen. Sociaaleconomische kwetsbaarheid van burgers houdt op geen enkele wijze verband met veranderlijkheid van vertrouwen in het kabinet. En ook zien we niet dat het juist de middengroepen zijn die het meest veranderlijk zijn. Significante verbanden ontbreken simpelweg goeddeels.

En dan tot slot de media. Ook daar geen eenduidige effecten. De meest afwijkende groep zijn nog de lezers van *de Telegraaf*. Zij veranderen in de minst grote aantallen van mening (waarschijnlijk het gevolg van bodemeffecten), maar gegeven dat zij veranderen, veranderen de lezers van *de Telegraaf* weer het meest van allemaal. Toch suggereert dit niet dat het lezen van kranten of zelfs van tabloids op zichzelf leidt tot veranderlijkheid. Een systematisch patroon ontbreekt simpelweg.

We vinden al met al weinig significante effecten. De veranderlijkheid van vertrouwen in het kabinet-Balkenende IV blijft goeddeels onverklaard. Enerzijds is het teleurstellend dat die veranderlijkheid zo'n ongrijpbaar fenomeen is. Maar tegelijkertijd is dat op zichzelf een belangwekkende conclusie, die ons wat zegt over de natuur van het vertrouwen in de politiek.

6.3. CONCLUSIES

Dit hoofdstuk laat zien dat veranderlijkheid van politiek vertrouwen (vertrouwen in het kabinet-Balkenende IV) onder alle sociale groepen voorkomt, en dat de verschillen tussen die groepen betrekkelijk klein zijn. De veranderlijkheid in politiek vertrouwen lijkt daardoor niet zozeer heel beredeneerde, individuele oorzaken te hebben. De veranderingen in vertrouwen zijn minimaal (zie paragraaf 4.3), burgers (h)erkennen hun eigen veranderlijkheid vaak niet (Steenvoorden 2009), en die veranderlijkheid is nauwelijks aan de hand van sociaaldemografische en sociaaleconomische factoren te verklaren.

Wat betekent dit? Hoe moeten we de veranderingen in politiek vertrouwen duiden? Deels wijzen de minimale veranderingen van individuele burgers op non-attitudes. Veel burgers hebben niet zo'n doorwrochte mening over de mate waarin zij vertrouwen moeten stellen in de regering. We zien dit terug in de grote percentages Nederlanders die in dezelfde peiling *iets* meer of *iets* minder vertrouwen krijgen. We kunnen deze tegengestelde veranderingen op zijn minst ten dele interpreteren als 'ruis'.

Maar tegelijk laat het vertrouwensgemiddelde in Nederland wel degelijk pieken en dalen zien. En die pieken en dalen zijn, ondanks de ruis op het individuele niveau, vaak uitstekend te interpreteren aan de hand van recente politieke gebeurtenissen (formatie van een kabinet, rondtocht door Nederland, overname ABN, val kabinet). Blijkens dit hoofdstuk beïnvloeden die gebeurtenissen alle sociale groepen min of meer in dezelfde mate. Daarom concluderen we dat de veranderingen op het macroniveau het gevolg zijn van veranderingen in het algemene imago van het kabinet of andere politieke instituties. Dit algemene imago werkt bewust of onbewust, rationeel of emotioneel door op alle sociale groepen.

Misschien zijn veranderingen in politiek vertrouwen niet het gevolg van hele bewuste overwegingen door individuele kiezers, maar op macroniveau zijn ze wel als dusdanig te interpreteren. Noem het een collectieve reactie op een veranderend imago, zelfs wanneer burgers zich daar zelf niet rationeel van bewust zijn.

7. SLOTBESCHOUWING

7.1. Kieskeurige kiezers en de staat van de Nederlandse democratie

We begonnen dit rapport met de bevinding dat de Nederlandse kiezer steeds veranderlijker is geworden. De verkiezingen en opiniepeilingen laten steeds grilligere uitkomsten zien, het vertrouwen in de politiek schiet op en neer. De Nederlandse verkiezingsuitslagen inmiddels de meest veranderlijke van West-Europa. Wat betekent dit voor de Nederlandse democratie?

Politici en politiek commentatoren maken zich al decennia grote zorgen over wat zij beschouwen als groeiende wispelturigheid van kiezers. Politicologen en bestuurskundigen benadrukken, daarentegen, al minstens even lang dat veranderlijke kiezers vanuit democratisch oogpunt juist noodzakelijk zijn. In dit rapport konden we antwoord geven op de cruciale vraag wie nu die veranderlijke kiezers zijn door als eerste gebruik te maken van een uitvoerig panelonderzoek. Is die veranderlijke kiezer emotioneel, wispelturig en ongebonden, of is die kiezer geëmancipeerd, betrokken en kieskeurig? Het eerste zou wijzen op een crisis van de democratie, het tweede juist op de volwassenwording ervan.

Allereerst onderzochten we in welke mate Nederlandse kiezers veranderlijk zijn. Veranderingen van partijvoorkeur blijken vrij breed voor te komen. Meer dan de helft van de respondenten in ons onderzoek veranderde tussen september 2006 en juni 2010 minstens eens van partijvoorkeur. Die veranderingen zijn ook voortdurend verschijnsel. Weliswaar zijn er duidelijke momenten waarop de veranderlijkheid piekt (zoals na de oprichting van TON of na de overname van ABN Amro), maar gemiddeld verandert in elke opiniepeiling 12% van de kiezers van partij.

Maar hoewel veranderingen breed en frequent voorkomen, zijn die veranderingen inhoudelijk gezien niet zo groot. Kiezers bewegen zich niet kriskras door het partijstelsel. Wanneer zij van partij veranderen, stappen de meeste kiezers over naar een partij die op de vorige lijkt. Kiezers zijn dus trouw aan een ideologisch consistent blok van partijen: er is een linkerblok (PvdA, SP, GroenLinks) en een rechterblok (VVD, CDA, PVV, TON) met D66 in het midden. Er is nauwelijks uitwisseling tussen de verschillende partijblokken, zelfs niet via D66. Alleen de SP en de PVV concurreren deels om eenzelfde groep kiezers. Vandaar ook dat de verhoudingen tussen het linkerblok en het rechterblok, ondanks de grilligheid van verkiezingsuitslagen, relatief constant is.

Hoewel de veranderingen in partijvoorkeur voorkomen onder alle lagen van de bevolking, zijn sommige groepen veranderlijker dan andere. Het zijn niet de laagst opgeleiden die het meest of het vaakst van partijvoorkeur veranderen, maar de middelbaar opgeleiden; niet de lage inkomensgroepen maar de middeninkomens; niet de radicalen maar diegenen die zich in het politieke midden bevinden. Ook dit wijst op geëmancipeerde kiezers die eerder rationeel dan wispelturig stemgedrag vertonen. De kiezers zijn geen stuifzand, maar kieskeurig.

De veranderlijkheid van politiek vertrouwen is wat ingewikkelder te duiden. De veranderingen in vertrouwen komen breed voor, maar zijn tegelijkertijd gering in omvang. Burgers (h)erkennen hun eigen veranderlijkheid vaak niet. Bovendien is die veranderlijkheid nauwelijks aan de hand van sociaaldemografische en sociaaleconomische factoren te verklaren. Hoewel veranderingen in politiek vertrouwen niet voortkomen uit bewuste afwegingen door individuele kiezers, zijn de macroveranderingen in het politiek vertrouwen wel als dusdanig te interpreteren. Die veranderingen hebben duidelijk aanwijsbare oorzaken, vooral gerelateerd aan imago's van responsiviteit en daadkracht. De veranderlijkheid is daarmee in elk geval ten dele een logische, collectieve reactie op een veranderend imago, zelfs wanneer burgers zich daar zelf niet van bewust zijn.

De toegenomen veranderlijkheid van kiezers wijst daarom ook niet op een crisis van de Nederlandse democratie. Kiezers doen wat zij behoren te doen (Thomassen 2010): zij zijn gaan kiezen. Kiezers verstaan hun vak (Andeweg & Thomassen 2011). Zij zijn niet irrationeel, gedragen zich niet als

stuifzand, en doen niet zomaar wat. Kieskeurige kiezers zijn trouw aan hun eigen ideeën, niet aan een enkele politieke partij. Dit houdt de partijen scherp.

Wel is er een crisis van de gevestigde partijen. Electorale steun is voor geen enkele partij nog vanzelfsprekend. Ook de grote partijen normaliseren: zij verworden in toenemende mate tot één van vele middelgrote partijen. Mogelijk zit daar vanuit democratisch oogpunt een duister randje aan de toegenomen veranderlijkheid van kiezers. Hoewel de electorale volatiliteit vooralsnog bijdraagt aan het democratisch gehalte van de Nederlandse politiek, kan dit op de langere termijn leiden tot een versnippering van het partijstelsel. Een versnipperd partijlandschap van zeven of meer middelgrote partijen zal de vorming van stabiele regeringscoalities bemoeilijken.

Kortom, de democratie is niet in crisis, maar politieke coalities zullen wel instabieler worden.

7.2. Strategische implicaties voor politieke partijen

Niet de kiezers maar de politieke partijen zijn de weg kwijt. Politici hebben de mond vol van het terugwinnen van 'hun' kiezers. Deze bestaan echter niet meer, omdat niet een partij kan vertrouwen op een stabiele achterban. Partijen doen er verstandig aan om hun (potentiële) kiezers daarbij niet te onderschatten maar juist te leren begrijpen. Kiezers zijn niet grillig, maar kieskeurig. Verschillende partijen staan voor een electorale uitdaging.

Zo heeft op links tussen 2006 en 2010 een verschuiving plaatsgevonden, waarbij PvdA en GroenLinks verloren aan de meer libertaire D66 en wonnen van de linkse SP. Ze bevinden zich beide in een moeilijke electorale positie tussen het libertarisme van D66 en het oud-linkse karakter van de SP. De PvdA en GroenLinks gaan op verschillende wijze om met dit spanningsveld. Binnen GroenLinks gaan stemmen op om in te zetten op een liberalere koers en samenwerking met D66. Dit zou echter een erg riskante strategie zijn. Een verschuiving naar het midden zal GroenLinks nauwelijks nog doen onderscheiden van D66, maar wel een aanzienlijk, links deel van haar aanhang van zich kunnen doen vervreemden.

De PvdA zal als brede volkspartij proberen om zowel de linkse kiezers als die uit het midden aan zich te binden. De roep om samenwerking op links is voor de PvdA daarom slechts verkoopbaar als dat leidt tot een coalitie van de SP tot D66; een andere is een electoraal zeer riskante strategie. Overigens zijn voor de PvdA nauwelijks zetels te winnen bij de PVV. Het idee dat de PVV bestaat uit teleurgestelde PvdA'ers moet worden afgedaan als een mythe: de PVV trekt vooral kiezers die worden aangesproken door haar anti-linkse retoriek, en in elk geval nauwelijks overwegen om op de PvdA te stemmen. De PvdA concurreert nagenoeg uitsluitend met partijen die een duidelijker sociaal profiel hebben (SP, GroenLinks) en met de partij die zich presenteert als de multiculturele anti-PVV (D66). Voor electoraal gewin moet de PvdA dus niet bij de PVV zijn.

Aan de rechterkant staat het CDA het duidelijkst voor een uitdaging. Het CDA moet zich herbezinnen op de rol die het wil spelen. Hoewel het CDA in 2010 een zwenk naar rechts maakte, is de aanhang van het CDA zeker al sinds 2006 en waarschijnlijk al sinds 2003 rechts. De kiezers die het CDA in 2010 verlieten trokken naar de VVD, de PVV en D66. Maar ook de achtergebleven kiezers zijn geenszins links: zij hadden overwogen te stemmen op een van deze drie partijen en niet op partijen uit het linkse blok. Balkenendes verkiezingszege in 2006 dankzij een anticampagne tegen de PvdA blijkt een pyrrusoverwinning. De partij verloor haar imago van evenwichtige bestuurderspartij. Sindsdien zit dat electorale midden ook bij kiezers op slot: al sinds 2006 is uitwisseling van kiezers tussen PvdA en CDA minimaal. Een linkse koers heropent het electorale midden wellicht, zij het dat linkse kiezers niet makkelijk over de streep te krijgen zullen zijn. Het zal moeilijk zijn om als coalitiepartner een socialere opstelling te bewerkstelligen dan de linkse oppositie. Bovendien laten de vele – aan rechts – verloren kiezers van voor 2010 zich met een dergelijke linkse koers niet vanzelfsprekend terugwinnen.

Bij de PVV, D66 en de VVD maskeert de winst bij de afgelopen verkiezingen hun electorale onzekerheden. Toch zijn die er. De PVV heeft uiteindelijk haar kiezers uit 2006 aan zich kunnen binden.

Maar in 2007 en 2008 waren veel kiezers plots weggelopen naar de nieuwe partij van Rita Verdonk. Zelfs onder de oude kiezers was er dus een grote bereidheid te partij in te ruilen voor een andere. De loyaliteit gaat niet diep, hetgeen begin 2012 bevestigd wordt wanneer de PVV in korte tijd veel zetels verliest in de peilingen.

D66 voldoet aan het klassieke beeld van de partij: in de oppositie wint ze veel kiezers van zowel linker- als rechterzijde, omdat ze een pragmatisch en gematigd alternatief biedt. Maar wanneer de partij beleidsmatig kleur moet bekennen, kan dat spanningen opleveren onder de eigen, diverse aanhang.

De VVD, ten slotte, heeft fors gewonnen in 2010 en 2011. Maar die winst verbergt dat erg veel van de VVD-kiezers uit 2007 zijn vertrokken. Het electoraat van de VVD is verschoven: de partij verloor enkele zetels aan D66 en vooral aan de PVV, en kreeg daarvoor in de plaats nog meer zetels van het CDA. De VVD zit dus electoraal klem tussen maar liefst drie andere partijen. Een grote natuurlijke achterban is er, ook blijktens figuur 4.10, niet. Vooralsnog heeft de partij het tij mee, mede door nadruk te leggen op haar economische profiel. Het blijft echter schipperen tussen de sociaalliberalen, christendemocraten en populistten.

7.3. Niet kiezers maar politieke partijen als oorzaak van de veranderlijkheid

De veranderingen in partijvoorkeur wijzen, althans in Nederland, op geëmancipeerde, kieskeurige kiezers. We weten in welke mate zij veranderen: kiezers blijven goeddeels trouw aan hun eigen voorkeuren. We weten ook wie er voornamelijk veranderen: naast ouderen zijn dat de middelbaar opgeleiden, de middeninkomens en de kiezers uit het politieke midden. Maar onduidelijk is nog waarom sommige kiezers veranderen.

Politieke opvattingen van kiezers zijn al jarenlang relatief stabiel (Anker 1994; Van Holsteyn & Den Ridder 2005; Thomassen 2010). De beleidsvoorkeuren veranderen nauwelijks, en ook de links-rechts positie ligt voor een groot deel vast. Toch zien we onder een groot deel van de kiezers veranderingen in hun partijvoorkeur. Hoe zijn die veranderingen te verklaren? Als het niet ligt aan opvattingen van de kiezers zelf ligt of aan hun institutionele omgeving (als bijvoorbeeld het kiesstelsel), kan het bijna niet anders dan dat het gedrag en het imago van partijen en partijleiders direct van invloed is op veranderingen bij kiezers. We zullen kenmerken van politieke partijen moeten inbrengen in ons verklaringsmodel: hun ideologische positie, hun strategie, hun leiders, en hun imago's in de media. Hoe werkt het gedrag van politieke partijen door op kiezersgedrag? Waarom hebben sommige gebeurtenissen meer invloed op het kiezersgedrag dan andere? Hoe kunnen we de timing van de veranderingen verklaren? En welke invloed hebben winst of verlies in de opiniepeilingen op de kiezersgunst?

Politieke partijen zijn in Nederland steeds meer op elkaar gaan lijken (Van Holsteyn 2006; Pennings & Keman 2011). Zij zijn daarmee in toenemende mate inwisselbaar geworden. Van betrokken en kieskeurige kiezers valt dan simpelweg te verwachten dat ze steeds vaker zullen switchen tussen gelijksoortige alternatieven.

Referenties

- Aarts, C.W.A.M. & J.J.A. Thomassen (2008) 'Dutch Voters and the Changing Party Space 1989-2006', *Acta Politica* 43: 203-234.
- Adriaansen, M.L. (2011) 'Versatile citizens: Media reporting, political cynicism and voter behaviour', *PhD-thesis*, University of Amsterdam.
- Adriaansen, M.L., Ph. Van Praag & C. de Vreese (2010) 'Substance matters: How news content can reduce political cynicism', *International Journal of Public Opinion Research* 24: 433-457.
- Albright, J. (2009) 'Does political knowledge erode party attachments? A review of the cognitive n thesis', *Electoral Studies* 28 (2): 248-260.
- Andeweg, R.B. & G.A. Irwin (2005) *Governance and politics of the Netherlands*. Houndmills/New York: Palgrave MacMillan.
- Andeweg, R.B. & J.J.A. Thomassen (2011) *Van afspiegelen naar afrekenen? De toekomst van de Nederlandse democratie*. Leiden: Leiden University Press.
- Anker, H. (1994) 'Is de Nederlandse kiezer op drift geraakt?', in: *Jaarboek Nederlandse Politieke Partijen 1993*. Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, pp. 145-164.
- Ansolabehere, S., R. Behr en S. Iyengar (1991) 'Mass media and elections: An overview', *American Politics Quarterly* 19: 109-139.
- Bartolini, S. & P. Mair (1990) *Identity, competition, and electoral availability: The stabilization of European electorates, 1885-1985*. Cambridge: CUP.
- Baudet, Th (2011) 'Ben je geen ja-zegger? Vergeet dan een politieke carrière. Die drijft op slippendragers zonder boodschap aan kiezers', *NRC Handelsblad* 04/06/2011.
- Birch, S. (2003) *Electoral systems and political transformation in post-communist Europe*. New York: Palgrave Macmillan.
- Blais, A. (2004) 'How many voters change their minds in the month preceding an election?', *PS Political Science and Politics* 38(4): 801-803.
- Bovens, M. & A. Wille (2008) 'Deciphering the Dutch drop: ten explanations for decreasing political trust in The Netherlands', *International Review of Administrative Sciences* 74: 283-305.
- Bovens, M. & A. Wille (2010) *Diplomademocratie: Over de spanning tussen meritocratie en democratie*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Bovens, M. & A. Wille (2011) 'Politiek vertrouwen in Nederland: tijdelijke dip of definitieve daling?', in: R.B. Andeweg & J.J.A. Thomassen (red.) *Democratie doorgelicht: Het functioneren van de Nederlandse democratie*. Leiden: Leiden University Press 2011, pp. 21-43.
- Campbell, A., P.E. Converse, W.E. Miller en D.E. Stokes (1960) *The American Voter*. New York: Wiley.
- Dalton, R.J. (1984) 'Cognitive mobilization in advanced industrial democracies', *Journal of Politics* 46: 264-284.
- Dalton, R.J. (1988) *Citizen politics in Western democracies: public opinion and political parties in the United States, Great Britain, West Germany, and France*. Chatham: Chatham House Publishers.
- Dalton, R.J. (2000) 'The decline of party identifications', in: R.J. Dalton & M.P. Wattenberg (red.), *Parties without partisans: political change in advanced industrial democracies*. Oxford: OUP, pp. 19-36.
- Dalton, R.J. (2004) *Democratic Challenges, Democratic Choices: the Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies*. Oxford: Oxford University Press.
- Daudt, H. (1961) *Floating voters and the Floating Vote: A Critical Analysis of American and English Election Studies*. Leiden: H.E. Stenfert Kroese N.V.
- De Voogd, J. (2011) *Bakfietsen en Rolluiken: De electorale geografie van Nederland*. Den Haag: Wetenschappelijk Bureau GroenLinks.
- De Vreese, C. & H. Semetko (2004) 'News matters: Influences on the vote in the Danish 2000 euro

referendum campaign', *European Journal of Political Research* 43(5): 699-722.

De Vreese, C. & H.G. Boomgaarden (2006) 'Media message flows and interpersonal communication: The conditional nature of effects on public opinion', *Communication Research* 33: 19-37.

De Vries, C.E. & M. Rosema (2009) 'Taking voters' consideration set into consideration: modelling electoral choice in two stages'. Paper gepresenteerd tijdens het ECPR General Conference 2009, Potsdam (10-12 september 2009).

Dekker, P. & M. Hooghe (2003) 'De burger-nachtwaker. Naar een informalisering van de politieke participatie van de Nederlandse en Vlaamse bevolking', *Sociologische Gids* 50(2): 156-181.

Dekker, P. & T.W.G. van der Meer (2007) *Vertrouwen in de rechtspraak nader onderzocht*. Den Haag: SCP.

Dekker, P. & T.W.G. van der Meer (2008) 'Onveranderlijk onvrede? Een drieluik', in: M. Bovens & F. Hendriks (red.) *Bestuurskunde* (special issue 'Politiek en bestuur na 2002: Alles bleef anders?') 17 (3): 30-38.

Dekker, P. & T.W.G. van der Meer (2011) 'Geen vertrouwen meer?', in: L. Halman & I. Sieben (red.) *Respect man! Tolerantie, solidariteit en andere moderne waarden*. Amersfoort: Celsus.

Dekker, P., L. Halman & T.W.G. van der Meer (2006) 'Ontwikkelingen in politiek vertrouwen in Europa, 1981-2004', in: A. Korsten & P. de Goede (red.) *Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur: Diagnoses en remedies*. Den Haag: ROB.

Dekker, P., T.W.G. van der Meer & E. Steenvoorden (2008) *Continue Onderzoek Burgerperspectieven Kwartaalbericht 2008.4*. Den Haag: SCP.

Dekker, P., T.W.G. van der Meer, P. Schyns & E. Steenvoorden (2009) *Crisis in aantocht? Verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2008*. Den Haag: SCP.

Den Ridder, J. & T.W.G. van der Meer (2011) 'Tevredenheid en vertrouwen: samenhang en veranderlijkheid', in: P. Dekker & J. den Ridder (red.) *Stemming onbekend*. Den Haag: SCP.

Dogan, M. (2005) 'Erosion of confidence in thirty European democracies', *Comparative Sociology* 4 (1-2): 11-53.

Drummond, A.J. (2006) 'Electoral volatility and party decline in western democracies: 1970-1995', *Political Studies* 54(3), 628-647.

Elchardus, M. & W. Smits (2002) *Anatomie en oorzaken van het wantrouwen*. Brussel: VUBpress.

Elchardus, M. (2001) *De dramademocratie*. Tiel: Lannoo.

Elff, M., 2011, <http://www.martin-elff.net/software/munfold/>.

Granberg D. & S. Holmberg (1991) 'Election campaign volatility in Sweden and the United States', *Electoral Studies* 10(3): 208-230.

Heertje, A., B. Peper & L. Booij (2002) 'Enige wenken voor democratische vernieuwing', *de Volkskrant*, 13/03/2002.

Hendriks, F. (2009) 'Contextualizing the Dutch drop in political trust: connecting underlying factors', *International Review of Administrative Sciences* 75: 473-492.

Hibbing, J.R. & Theiss-Morse, E. (2002) *Stealth democracy: Americans' beliefs about how government should work*. Cambridge: Cambridge University Press.

Himmelweit, H.T., M. Jaeger & J. Stockdale (1978) 'Memory for Past Vote: Implications of a Study of Bias in Recall', *British Journal of Political Science* 8(3): 365-375.

Hooghe, M. (2003) 'Value congruence as a causal mechanism for the generation of social capital', in: M. Hooghe & D. Stolle (red.) *Generating social capital*. New York: Palgrave Macmillan.

Houska, J.J. (1985) *Influencing Mass Electoral Behavior: Elites and Political Subcultures in the Netherlands and Austria*. Berkeley: Institute of International Studies.

Inglehart, R. (1977) *The Silent Revolution*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Inglehart, R. (1990) *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

- Irwin, G.A. & J.J.M. van Holsteyn (1989) 'Towards a more open model of competition', *West European Politics* 12, 112-138.
- Irwin, G.A. & Van Holsteyn, J.J.M. (2008) 'Scientific progress, educated guesses or speculation? On some old predictions with respect to electoral behaviour in the Netherlands', *Acta Politica* 43: 180-202.
- Jansen, A. (2010) 'Fukuyama: Burgerschap helpt tegen de polarisatie', *Reformatorsch Dagblad*, 15/09/2010.
- Joustra, A. (1994) 'Leve de zwevende kiezer!', *Elsevier*, 12 februari 1994: 15.
- Kanne, P. (2011) *Gedoogdemocratie: heeft stemmen eigenlijk wel zin?* Amsterdam: Meulenhoff.
- Keman, H. & P. Pennings (2010) 'Oude en nieuwe conflictdimensies in de Nederlandse politiek na 1989: een vergelijkende analyse', in: R.B. Andeweg & J.J.A. Thomassen (red.) *Democratie doorgelicht: Het functioneren van de Nederlandse democratie*. Leiden: Leiden University Press 2011, pp. 247-266.
- Kleinnijenhuis, J. & J.A. de Ridder (1998) 'Issue news and electoral volatility: A comparative analysis of media effects during the 1994 election campaigns in Germany and the Netherlands', *European Journal of Political Research* 33(3): 413-437.
- Koole, R. (1994) 'The vulnerability of the modern cadre party in the Netherlands', in: R.S. Katz & P. Mair (red.) *How parties organize: Change and adaptation in party organizations in Western democracies*. London: Sage, pp. 278-303.
- Kranenburg, M. (2003) 'De flipperkast-democratie', *NRC Handelsblad*, 11/01/2003.
- Kroh, M., W. van der Brug & C. van der Eijk (2007) 'Voter Volatility Explained', in: W. van der Brug & C. van der Eijk (red.) *European Elections and Domestic Politics: Lessons from the Past and Scenarios for the Future*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- Kuhn, U. (2009) 'Stability and change in party preference', *Swiss Political Science Review* 15(3): 463-494.
- Kuiper, M. (2010) 'Van Praag: "Zwevende kiezer maakt politici onzeker"', www.nu.nl/interview/2251700/van-praag-zwevende-kiezer-maakt-politici-onzeker.html, 27/05/2010.
- Lachat, R. (2007) *A Heterogeneous Electorate: Political sophistication, predisposition strength, and the voting decision process*. Baden-Baden: Nomos Verlag.
- Latimer, M.K. (1987) 'The floating voter and the media', *Journalism Quarterly* 64(4): 805-812.
- Lazarsfeld, P., B. Berelson & H. Gaudet (1948) *The people's choice*. New York: Duell Sloan and Pearce.
- Lubbe, R., E.J. van Elsas, T.W.G. van der Meer & W. van der Brug (2012) *1Vandaag Opinion Panel (1VOP) Codebook*. Available through t.w.g.vandermeer@uva.nl.
- Mair, P. (2008) 'Electoral volatility and the Dutch party system: a comparative perspective', *Acta Politica* 43: 235-253.
- McGuire, W.J. (1968) 'Personality and susceptibility to social influence', in: E.F. Borgatta & W.L. Lambert (red.) *Handbook of personality theory and research*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, pp. 15-41.
- Merton, R.K. (1938) 'Social structure and anomie', *American Sociological Review* 3: 672-682.
- Milne, R. & H. Mackenzie (1954) *Straight fight 1951*. London: Hansard Society.
- Norris, P. (2011) *Democratic deficits: critical citizens revisited*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pedersen, M.N. (1979) 'The dynamics of European party systems: Changing patterns of electoral volatility', *European Journal of Political Research* 7(1): 1-26.
- Pellikaan, H., De Lange, S.L. & Van der Meer, T.W.G. (2007) 'Fortuyn's legacy: party system change in the Netherlands', *Comparative European Politics* 5: 282-302.
- Pellikaan, H., Van der Meer, T.W.G. & De Lange, S.L. (2003) 'The road from a depoliticized to a centrifugal democracy', *Acta Politica* 38(1): 23-49.
- Pharr, S.J. & Putnam, R.D. (red.) (2000) *Disaffected Democracies: What's Troubling the Trilateral Countries*. Princeton: Princeton University Press.

- Raad voor het Openbaar Bestuur (2010) *Vertrouwen op democratie*. Den Haag: Raad voor het openbaar bestuur.
- Roberts, K.M. & E. Wibbels (1999) 'Party systems and electoral volatility in Latin America: A test of economic, institutional, and structural explanations', *The American Political Science Review* 93(3): 575-590.
- Schmitt-Beck R., S. Weick & B. Christoph (2006) 'Shaky attachments: Individual-level stability and change of partisanship among West German voters, 1984-2001', *European Journal of Political Research* 45: 581-608.
- Schudson, M. (1998) *The good citizen: A history of American public life*. New York: Free Press.
- Schuyt, K. (2003) 'Kiezers als stuifzand', *de Volkskrant*, 15/01/2003.
- Söderlund, P. (2008) 'Retrospective voting and electoral volatility: A Nordic perspective', *Scandinavian Political Studies* 31(2): 217-240.
- Sommer, M. (2011) 'Ze stinken niet naar de samenleving', *de Volkskrant*, 2/4/2011.
- Steenvoorden, E. (2009) 'Veranderingen in opvattingen', in: P. Dekker, T.W.G. van der Meer, P. Schyns & E. Steenvoorden (2009) *Crisis in aantocht? Verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2008*. Den Haag: SCP.
- Steenvoorden, E., T.W.G. van der Meer & P. Dekker (2009) *Continue Onderzoek Burgerperspectieven Kwartaalbericht 2009.3*. Den Haag: SCP.
- Tavits, M. (2005) 'On the linkage between electoral volatility and party system instability in Central and Eastern Europe', *European Journal of Political Research* 47(5): 537-555.
- Thomassen, J.J.A. (2010) 'De permanente crisis van de democratie'. *Academisch afscheid*, 24 september 2010.
- Van der Brug, W. & C. van der Eijk (2000) 'De campagne deed er toe, mediagebruik niet', in: Ph. van Praag & K. Brants (red.) *Tussen beeld en inhoud: Politiek en media in de verkiezingen van 1998*. Amsterdam: Spinhuis.
- Van der Brug, W. & C. van der Eijk (2003) 'Enige nuances: Misverstanden over kiezers in het algemeen en de verkiezingen van 2002/2003 in het bijzonder', in: C. Coops, C. van der Eijk, P. Kramer & B. Pauw (red.) *Een politieke aardverschuiving*. Alphen a/d Rijn: Kluwer.
- Van der Brug, W. & C. van der Eijk (2005) 'Welke effecten hadden de campagnes nu eigenlijk?', in: K. Brants & Ph. van Praag (red.) *Politiek en media in verwarring: De verkiezingscampagnes in het lange jaar 2002*. Amsterdam: Spinhuis.
- Van der Brug, W. & Ph. van Praag (2007) 'Erosion of support for political institutions in the Netherlands: structural or temporarily? A research note', *Acta Politica* 42 (4): 443-458.
- Van der Brug, W. & Van Spanje, J. (2009) Immigration, Europe and the 'New' Cultural Cleavage, *European Journal of Political Research* 48: 308-334.
- Van der Eijk, C. & Niemöller, B. (1983) *Electoral Change in The Netherlands: Empirical Results and Methods of Measurement*. Amsterdam: CT-Press.
- Van der Eijk, C. & Niemöller, B. (1984) 'Het potentiële electoraat van Nederlandse politieke partijen', *Beleid en Maatschappij* 1984(7-8): 192-204.
- Van der Eijk, C. (2002) 'Design issues in electoral research: taking care of (core) business', *Electoral Studies* 21: 189-206.
- Van der Kolk, H. (2000) 'Aarzelende, wisselende en zwevende kiezers', in: J.J.A. Thomassen, K. Aarts & H. van der Kolk (red.) *Politieke Veranderingen in Nederland*. SDU: Den Haag, pp. 93-106.
- Van der Kolk, H., C.W.A.M. Aarts & M. Rosema (2007) 'Twijfelen en kiezen', in: C.W.A.M. Aarts, H. van der Kolk & M. Rosema (red.) *Een verdeeld electoraat*. Spectrum: Utrecht, pp. 211-234.
- Van der Meer, T.W.G. & P. Dekker (2011) 'Trustworthy states, trusting citizens? A study into objective and subjective determinants of political trust', in: M. Hooghe & S. Zmerli (red.) *Political trust: why context matters. Causes and consequences of a relational concept*. Colchester: ECPR Press, pp. 95-116.

- Van der Meer, T.W.G. (2010) 'In what we trust? A multi-level study into political trust as an evaluation of state characteristics', *International Review of Administrative Sciences* 76(3): 517-536.
- Van der Meer, T.W.G. (2011) 'De kloof tussen burger en politiek bestaat niet', *Republikein* 7(3): 6-11.
- Van der Meer, T.W.G., R. Lubbe, E. van Elsas, M. Elff & W. van der Brug (2012) 'Bounded volatility in the Dutch electoral battlefield', *Acta Politica* (in press).
- Van Deth, J.W. (2006) 'Democracy and involvement: the benevolent aspects of social participation', in: M. Torcal & J.R. Montero (red.) *Political disaffection in contemporary democracies. Social capital, institutions, and politics*. London: Routledge, pp. 101-129.
- Van Elsas, E.J., R. van der Lubbe, T.W.G. van der Meer en W. van der Brug (2011) 'Vote Recall: A study on the effects of time, volatility and current preferences on recall consistency'. Paper gepresenteerd tijdens het ECPR General Conference 2011, Reykjavik (24 -27 Augustus 2011).
- Van Holsteyn, J.J.M. (2006) 'Geniaal, maar met te korte beentjes? Over verkiezingen, kiezers en kiezersonderzoek in Nederland', *Oratierede*, 16 juni 2006.
- Van Holsteyn, J.J.M. (2009) 'Met alle winden mee? Nederlandse kiezers, verkiezingen en kiesgedrag'. Voordracht op Docentendag Maatschappijleer, Zwolle (6 februari 2009).
- Van Holsteyn, J.J.M. & J.M. den Ridder (2005) *Alles blijft anders. Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21e eeuw*. Amsterdam: Aksant.
- Van Wezel, M. & Th. Broer (2009) "'De kiezers doen maar wat": Dubbelinterview Hans van Mierlo en Alexander Pechtold', *Vrij Nederland*, 25/04/2009.
- Walgrave, S., J. Lefevere & M. Hooghe (2010) 'Volatiel of wispelturig? Hoeveel en welke kiezers veranderden van stemvoorkeur tijdens de campagne?', in: K. Deschouwer, P. Dewit, M. Hooghe & S. Walgrave (red.) *De stemmen van het volk. Een analyse van het kiesgedrag in Vlaanderen en Wallonië op 10 juni 2009*. Brussel: VUBPress.
- Weir, B.T. (1975) 'The Distortion of Vote Recall', *American Journal of Political Science* 19(1): 53-62.
- Welbers, K., W. van Atteveldt, J. Schaper & N. Ruigrok (2011) *Regeert de waan van de dag? De interactie tussen Parlement en media*. www.nieuwsmonitor.net.
- Wolinetz, S.B. (2002) 'Beyond the catch-all party: Approaches to the study of parties and party organization in contemporary democracies', in: J. Linz, J.R. Montero & R. Gunther (red.) *The future of political parties*. Oxford: Oxford University Press, pp. 136-165.
- Zaller, J. (1992) *The nature and origins of mass opinion*. Cambridge: CUP.
- Zelle, C. (1995) 'Social dealignment versus political frustration: Contrasting explanations of the floating vote in Germany', *European Journal of Political Research* 27: 319-345.

Appendix A. Trends in het 1VOP

De verhoudingen in het 1VOP zijn niet precies gelijk dan de verkiezingsuitslagen. De SP- en de PVV-kiezers zijn in respectievelijk 2006 en 2010 wat oververtegenwoordigd in het panel, met name de CDA-kiezers zijn ondervertegenwoordigd.

Doordat het panel is opgebouwd via zelfselectie, is het panel geen representatieve afspiegeling van de Nederlandse bevolking. Wat echter opvalt, is dat de trends in voorkeur (de veranderingen in voorkeur door de tijd) de trends in andere panels weerspiegelen. Als er in het 1VOP een toename of afname van voorkeuren voor een bepaalde partij kunnen worden geobserveerd, dan wint of verliest die partij ook in de panels van Peil.nl, TNS Nipo en Synovate. Bovendien kunnen we zowel de verkiezingsuitslag van 2010 als de *veranderingen* in de verkiezingsuitslag van 2010 zeer nauwkeurig voorspellen, wanneer we ons baseren op het stemgedrag volgens de kiezers van het 1VOP en die kiezers wegen naar hun stemgedrag in 2006. Een dergelijke weging gebeurt ook door het programma 1Vandaag, wanneer zij gebruik maken van hun eigen paneldata.

Twee partijen verdienen wat uitvoeriger aandacht. In november 2007 (1713) was Trots op Nederland (TON) voor het eerst een antwoordoptie bij de vraag naar partijvoorkeuren. In die enquête heeft 16,74 procent van de deelnemers die een die zouden stemmen gemeld op TON te willens temmen. De partijvoorkeur voor TON piekt vijf maanden later opnieuw. De dan gehouden enquête vindt vlak na de presentatie van de beweging plaats.

De LPF was in de drie maanden voor de verkiezingen van 2006 niet populair onder de leden van het 1VOP. Toen de partij bij de verkiezingen geen zetels won, is de partij als antwoordoptie uit de enquêtes gehaald.

Appendix B. kiezersstromen

Tabel B1. Volledige informatie achter figuren B1-B3

		Overwogen partij in periode 1									
		CDA	PvdA	SP	VVD	PVV	GL	CU	D66	TON ²	Niet gestemd
Overwogen partij in periode 2	CDA	72	3	2	5	3	1	10	2	X	2
	PvdA	2	64	8	1	3	9	4	6	X	4
	SP	2	15	65	2	5	12	7	4	X	9
	VVD	12	5	3	60	10	3	5	8	X	5
	PVV	8	5	9	14	61	2	7	3	X	15
	GL	1	10	10	1	1	74	4	6	X	2
	CU	3	2	2	1	1	2	65	1	X	2
	D66	7	22	13	10	4	24	9	88	X	10
	TON	20	7	13	44	57	2	13	5	X	26
	Niet gestemd	2	3	5	2	4	2	4	1	X	57
			Overwogen partij in periode 2								
		CDA	PvdA	SP	VVD	PVV	GL	CU	D66	TON	Niet gestemd
Overwogen partij in periode 3	CDA	85	2	2	8	3	2	13	4	7	4
	PvdA	6	83	14	5	5	17	8	18	5	11
	SP	3	12	76	4	7	17	9	11	8	18
	VVD	8	2	2	73	13	2	4	9	27	9
	PVV	9	4	14	23	88	3	10	7	65	29
	GL	2	10	12	2	1	72	8	10	2	7
	CU	3	1	1	1	1	1	68	0	1	2
	D66	15	26	22	28	7	32	15	85	15	22
	TON	1	1	2	4	8	0	2	1	25	5
	Niet gestemd	1	2	4	2	3	2	4	2	4	55
			Overwogen partij in periode 3								
		CDA	PvdA	SP	VVD	PVV	GL	CU	D66	TON	Niet gestemd
Overwogen partij in periode 4	CDA	77	2	2	7	5	1	15	4	6	5
	PvdA	7	87	32	6	7	33	12	33	6	23
	SP	3	8	64	3	9	13	5	11	8	18
	VVD	18	5	6	85	30	3	6	20	41	20
	PVV	6	4	11	19	78	3	5	6	60	24
	GL	3	12	19	2	2	76	8	17	3	9
	CU	6	1	1	1	1	2	74	1	2	2
	D66	9	12	12	13	4	12	7	60	6	13
	TON	0	0	1	2	3	0	0	1	22	2
	Niet gestemd	1	1	2	1	2	1	1	1	2	27

Appendix C. Volledige regressiemodellen (effecten en standaardfouten)

Tabel C1. Volledige regressiemodellen bij tabel 5.18 (ongestandaardiseerde coëfficiënten)

	Alle respondenten	De volatielen	De volatielen
	Volatiliteit (dichotoom)	Frequentie veranderingen	Aantal partijen
Algemeen			
Geslacht (man)	.043 (.022)	.013 (.010)	.016 (.005)
Leefomgeving (ref: dorp)			
• Grote stad	.085 (.027)	.025 (.012)	.007 (.006)
• Kleine stad	.048 (.022)	.008 (.010)	.003 (.005)
Socialisatie			
Leeftijd (ref: 40-57)			
• 20-27	-.059 (.061)	-.127 (.029)	-.018 (.012)
• 25-42	-.097 (.030)	-.064 (.014)	-.016 (.006)
• 55-67	.126 (.030)	.074 (.013)	.024 (.006)
• 65+	.072 (.044)	.115 (.019)	.022 (.009)
Sofisticatie			
Opleidingsniveau	.096 (.034)	.030 (.015)	.022 (.007)
Opleidingsniveau (gekwalificeerd)	-.011 (.003)	-.003 (.002)	-.003 (.001)
Sociale inbedding			
Religie (ref: geen)			
• Protestant	-.155 (.028)	.066 (.013)	.022 (.006)
• Katholiek	.000 (.025)	.030 (.011)	.028 (.005)
• Islam	.520 (.120)	.076 (.054)	.024 (.022)
• Overig	.147 (.044)	.024 (.019)	.023 (.009)
Huishouden (ref: alleen)			
• Met partner	.103 (.040)	.039 (.018)	.010 (.008)
• Alleen met kinderen	-.001 (.063)	.087 (.028)	.022 (.013)
• Bij ouders	.020 (.070)	.020 (.035)	.013 (.015)
• Overig	.003 (.050)	.045 (.024)	.017 (.011)
Burgerlijke staat (ref: ongehuwd)			
• Gehuwd	-.008 (.040)	.023 (.018)	.014 (.008)
• Gescheiden	.156 (.042)	-.029 (.019)	-.003 (.009)
• Weduwe	.073 (.061)	.071 (.026)	.028 (.013)
Kind	-.018 (.028)	.023 (.013)	.002 (.006)
Lidmaatschap sportvereniging	.010 (.024)	.021 (.010)	-.004 (.005)
Lidmaatschap vakbond	-.068 (.022)	.001 (.010)	-.007 (.005)
Lidmaatschap politieke partij	-1.160 (.024)	-.072 (.013)	-.061 (.006)
Maatschappelijke kwetsbaarheid			
Inkomen	.082 (.043)	-.007 (.019)	.017 (.009)
Inkomen kwadraat	-.011 (.005)	-.001 (.002)	-.002 (.001)
Dagelijkse activiteit (ref: werk)			
• Werkzoekend	-.043 (.063)	.002 (.030)	.008 (.014)
• Huisman/vrouw	-.113 (.064)	.008 (.028)	.004 (.013)
• School/studie	.100 (.074)	.048 (.035)	.008 (.015)
• Pensioen	-.088 (.050)	.019 (.021)	.017 (.010)
• Overig	.032 (.049)	.038 (.021)	.023 (.010)
Sector (ref: overheid)			
• Agrarisch	.054 (.102)	.062 (.044)	-.013 (.021)
• Industrie/bouw	.054 (.050)	.022 (.022)	.014 (.011)
• Commercieel/financieel	.088 (.041)	.009 (.018)	-.001 (.008)
• Diensten	.092 (.039)	.025 (.018)	.022 (.008)
• Kenniswerkers	.062 (.046)	.027 (.022)	.010 (.010)
• Overig	-.049 (.052)	-.002 (.024)	-.000 (.011)
Koopwoning	.006 (.023)	-.007 (.010)	-.010 (.005)
Mediagebruik			
Telegraaf	.210 (.023)	.036 (.010)	.016 (.005)
AD	.018 (.025)	.010 (.011)	.008 (.005)
NRC	.037 (.028)	.065 (.013)	.010 (.006)
De Volkskrant	.019 (.025)	.028 (.011)	-.001 (.005)
Trouw	-.094 (.037)	-.015 (.019)	-.005 (.008)
Regionaal	-.046 (.020)	.014 (.009)	-.003 (.004)
Gratis	.060 (.030)	.017 (.013)	.015 (.006)

Bron: 1VOP

Logistische regressieanalyse (dichotome maat) en Poisson regressieanalyse (frequentie veranderingen; aantal partijen)
Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdsperiode van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen'

Tabel C2. Volledige regressiemodellen bij tabel 5.19 (ongestandaardiseerde coëfficiënten)

	Verkiezingen	Buiten campagne	Tijdens campagne
N	25212	48978	34402
% volatiel	37,1	49,1	41,6
Algemeen			
Geslacht (man)	-.008 (.032)	.072 (.023)	-.052 (.027)
Leefomgeving (ref: dorp)			
• Grote stad	.089 (.038)	.099 (.028)	-.010 (.032)
• Kleine stad	.022 (.031)	.047 (.023)	.017 (.026)
Socialisatie			
Leeftijd (ref: 40-57)			
• 20-27	.344 (.089)	-.059 (.064)	.007 (.079)
• 25-42	.087 (.044)	-.049 (.031)	-.068 (.037)
• 55-67	-.087 (.042)	.130 (.031)	.079 (.035)
• 65+	-.170 (.060)	.088 (.046)	.025 (.051)
Sofisticatie			
Opleidingsniveau	.010 (.048)	.060 (.035)	.145 (.041)
Opleidingsniveau (gekwadrateerd)	.000 (.005)	-.008 (.003)	-.013 (.004)
Sociale inbedding			
Religie (ref: geen)			
• Protestant	-.029 (.040)	-.196 (.029)	.001 (.033)
• Katholiek	.090 (.035)	.007 (.026)	.022 (.030)
• Islam	-.426 (.203)	.432 (.128)	.678 (.158)
• Overig	.162 (.061)	.086 (.045)	.201 (.052)
Huishouden (ref: alleen)			
• Met partner	.095 (.058)	.138 (.042)	.036 (.050)
• Alleen met kinderen	.012 (.085)	.053 (.065)	.022 (.073)
• Bij ouders	-.024 (.106)	.085 (.075)	-.040 (.092)
• Overig	.060 (.078)	.033 (.052)	.014 (.067)
Burgerlijke staat (ref: ongehuwd)			
• Gehuwd	-.097 (.058)	.004 (.041)	.017 (.049)
• Gescheiden	.096 (.058)	.160 (.044)	.059 (.050)
• Weduwe	.056 (.083)	.120 (.063)	.048 (.071)
Kind	-.074 (.040)	-.043 (.029)	.039 (.033)
Lidmaatschap sportvereniging	-.048 (.029)	.021 (.025)	-.004 (.025)
Lidmaatschap vakbond	-.126 (.031)	-.051 (.023)	-.029 (.026)
Lidmaatschap politieke partij	-.983 (.035)	-1.107 (.025)	-.992 (.030)
Maatschappelijke kwetsbaarheid			
Inkomen	.141 (.054)	.049 (.046)	.084 (.046)
Inkomen kwadraat	-.018 (.006)	-.007 (.005)	-.010 (.005)
Dagelijkse activiteit (ref: werk)			
• Werkzoekend	.051 (.085)	-.035 (.066)	.062 (.074)
• Huisman/vrouw	.009 (.088)	-.054 (.067)	-.111 (.075)
• School/studie	.133 (.114)	.087 (.079)	.160 (.099)
• Pensioen	-.059 (.059)	-.006 (.052)	-.067 (.052)
• Overig	.039 (.060)	.061 (.052)	.095 (.053)
Sector (ref: overheid)			
• Agrarisch	-.023 (.146)	.030 (.107)	.130 (.120)
• Industrie/bouw	-.006 (.069)	.052 (.052)	-.037 (.058)
• Commercieel/financieel	.071 (.055)	.094 (.042)	-.003 (.047)
• Diensten	.117 (.054)	.086 (.041)	.057 (.045)
• Kenniswerkers	.047 (.066)	.030 (.048)	.058 (.056)
• Overig	.023 (.075)	-.018 (.053)	-.071 (.064)
Koopwoning	-.069 (.033)	.004 (.024)	-.040 (.028)
Mediagebruik			
Telegraaf	.079 (.032)	.268 (.024)	-.070 (.027)
AD	.009 (.036)	.016 (.026)	.036 (.030)
NRC	.011 (.041)	.051 (.030)	.023 (.035)
De Volkskrant	-.014 (.035)	.020 (.026)	.018 (.029)
Trouw	-.018 (.054)	-.111 (.039)	-.029 (.045)
Regionaal	.004 (.029)	-.085 (.021)	.061 (.024)
Gratis	.132 (.042)	.091 (.030)	.033 (.036)

Bron: 1VOP

Logistische regressieanalyses.

Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdspanne van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen'

Pairwise deletion van missende waarden bij inkomen, sector, denominatie en lidmaatschap sportvereniging.

Listwise deletion van missende waarden bij overige variabelen.

Tabel C3. Volledige regressiemodellen bij tabel 5.20 (ongestandaardiseerde coëfficiënten)

	Tussen partijblok	Binnen partijblok
N	52587	52587
% volatiel	12,0	46,6
Algemeen		
Geslacht (man)	.236 (.034)	.005 (.022)
Leefomgeving (ref: dorp)		
• Grote stad	.006 (.039)	.095 (.027)
• Kleine stad	.063 (.032)	.011 (.022)
Socialisatie		
Leeftijd (ref: 40-57)		
• 20-27	-.181 (.103)	.014 (.062)
• 25-42	-.123 (.046)	-.072 (.030)
• 55-67	.101 (.043)	.155 (.030)
• 65+	.009 (.062)	.125 (.044)
Sofisticatie		
Opleidingsniveau	-.050 (.008)	.112 (.034)
Opleidingsniveau (gekwadrateerd)	n.a.	-.010 (.003)
Sociale inbedding		
Religie (ref: geen)		
• Protestant	-.014 (.041)	-.392 (.028)
• Katholiek	.242 (.035)	-.062 (.025)
• Islam	.243 (.180)	.520 (.118)
• Overig	.036 (.065)	-.055 (.044)
Huishouden (ref: alleen)		
• Met partner	.161 (.063)	.070 (.040)
• Alleen met kinderen	.189 (.090)	-.033 (.062)
• Bij ouders	.078 (.118)	-.059 (.071)
• Overig	.074 (.082)	.008 (.050)
Burgerlijke staat (ref: ongehuwd)		
• Gehuwd	.038 (.061)	-.001 (.040)
• Gescheiden	-.004 (.063)	.122 (.042)
• Weduwe	.155 (.086)	.051 (.060)
Kind	.020 (.040)	-.042 (.028)
Lidmaatschap sportvereniging	.017 (.033)	.047 (.024)
Lidmaatschap vakbond	.010 (.031)	-.105 (.042)
Lidmaatschap politieke partij	-.719 (.040)	-1.189 (.025)
Maatschappelijke kwetsbaarheid		
Inkomen	.190 (.062)	.091 (.043)
Inkomen kwadraat	-.022 (.007)	-.008 (.005)
Dagelijkse activiteit (ref: werk)		
• Werkzoekend	-.034 (.095)	-.105 (.063)
• Huisman/vrouw	-.032 (.092)	-.195 (.064)
• School/studie	.054 (.127)	.187 (.075)
• Pensioen	.048 (.067)	-.025 (.049)
• Overig	.126 (.068)	-.041 (.049)
Sector (ref: overheid)		
• Agrarisch	-.264 (.162)	.083 (.102)
• Industrie/bouw	-.015 (.070)	.015 (.050)
• Commercieel/financieel	-.044 (.059)	.080 (.040)
• Diensten	.006 (.057)	.111 (.039)
• Kenniswerkers	.027 (.069)	.083 (.046)
• Overig	-.085 (.076)	-.037 (.052)
Koopwoning	-.088 (.033)	.060 (.023)
Mediagebruik		
Telegraaf	.046 (.032)	.258 (.023)
AD	.146 (.035)	.019 (.025)
NRC	-.037 (.044)	.091 (.028)
De Volkskrant	-.059 (.038)	.072 (.025)
Trouw	-.048 (.058)	-.207 (.038)
Regionaal	.068 (.029)	-.013 (.020)
Gratis	.164 (.041)	-.004 (.030)

Bron: 1VOP

Logistische regressieanalyses.

Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdspanne van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen'

Pairwise deletion van missende waarden bij inkomen, sector, denominatie en lidmaatschap sportvereniging.

Listwise deletion van missende waarden bij overige variabelen.

Tabel C4. Volledige regressiemodellen bij tabel 6.18 (ongestandaardiseerde coëfficiënten)

	Alle	
	respondenten	De volatielen
	Volatilitéit (dichotoom)	Frequentie veranderingen
Algemeen		
Geslacht (man)	.057 (.027)	.004 (.009)
Leefomgeving (ref: dorp)		
• Grote stad	.000 (.026)	.005 (.010)
• Kleine stad	.053 (.142)	.004 (.008)
Socialisatie		
Leeftijd (ref: 40-57)		
• 20-27	.199 (.081)	-.018 (.026)
• 25-42	.051 (.037)	-.003 (.012)
• 55-67	.051 (.035)	.024 (.011)
• 65+	.064 (.050)	.044 (.016)
Sofisticatie		
Opleidingsniveau	-.016 (.040)	.006 (.013)
Opleidingsniveau (gekwadrateerd)	.000 (.004)	.000 (.001)
Sociale inbedding		
Religie (ref: geen)		
• Protestant	.027 (.033)	.005 (.010)
• Katholiek	.004 (.030)	.018 (.009)
• Islam	-.091 (.166)	.139 (.046)
• Overig	.011 (.051)	.009 (.016)
Huishouden (ref: alleen)		
• Met partner	-.008 (.050)	.001 (.016)
• Alleen met kinderen	.061 (.074)	-.024 (.024)
• Bij ouders	.015 (.095)	-.050 (.029)
• Overig	-.077 (.066)	-.005 (.021)
Burgerlijke staat (ref: ongehuwd)		
• Gehuwd	.031 (.050)	.014 (.016)
• Gescheiden	.025 (.049)	.018 (.016)
• Weduwe	.024 (.069)	.011 (.022)
Kind	.026 (.034)	.007 (.011)
Lidmaatschap sportvereniging	.029 (.025)	-.011 (.008)
Lidmaatschap vakbond	-.003 (.026)	-.001 (.008)
Lidmaatschap politieke partij	-.129 (.027)	-.002 (.009)
Maatschappelijke kwetsbaarheid		
Inkomen	.010 (.047)	.007 (.015)
Inkomen kwadraat	.000 (.005)	-.001 (.002)
Dagelijkse activiteit (ref: werk)		
• Werkzoekend	-.058 (.075)	-.029 (.025)
• Huisman/vrouw	-.041 (.074)	-.033 (.024)
• School/studie	.087 (.102)	-.007 (.033)
• Pensioen	.050 (.053)	-.030 (.017)
• Overig	.039 (.054)	-.000 (.017)
Sector (ref: overheid)		
• Agrarisch	.162 (.121)	.035 (.039)
• Industrie/bouw	.037 (.058)	-.003 (.018)
• Commercieel/financieel	-.033 (.047)	.014 (.015)
• Diensten	-.017 (.046)	.006 (.015)
• Kenniswerkers	-.032 (.056)	.019 (.018)
• Overig	-.059 (.061)	.002 (.020)
Koopwoning	.010 (.028)	-.020 (.009)
Mediagebruik		
Telegraaf	-.069 (.027)	.026 (.008)
AD	-.010 (.030)	-.004 (.009)
NRC	.041 (.034)	-.004 (.011)
De Volkskrant	.053 (.029)	-.010 (.009)
Trouw	-.071 (.044)	-.003 (.014)
Regionaal	.018 (.024)	.007 (.008)
Gratis	-.020 (.035)	-.020 (.011)

Bron: 1VOP

Logistische regressieanalyse (dichotome maat) en Poisson regressieanalyse (frequentie veranderingen)

Gecontroleerd voor aantal deelnames, tijdsperiode van deelnames, frequentie 'weet niet' en frequentie 'wil niet zeggen'

Pairwise deletion van missende waarden bij inkomen, sector, denominatie en lidmaatschap sportvereniging.

Listwise deletion van missende waarden bij overige variabelen.

Over de auteurs

T.W.G. (Tom) van der Meer is Universitair Docent Politicologie aan de Universiteit van Amsterdam. Hij doet onderzoek naar politiek vertrouwen, burgerparticipatie, electorale volatiliteit, ruimtelijke modellen van politieke partijen, en etnische diversiteit. Eerder publiceerde hij over deze onderwerpen in verschillende nationale en internationale boeken en academische tijdschriften als *American Sociological Review*, *Comparative Political Studies*, *European Journal of Political Research*, *European Sociological Review*, *Acta Politica*, en *International Review of Administrative Sciences*.

R.M. (Rozemarijn) Lubbe is een MPhil-student bij de vakgroep Politieke Wetenschap van de Universiteit Leiden, en werkte als onderzoeksassistent aan de Universiteit van Amsterdam. Daar deed zij onderzoek naar electorale volatiliteit en naar de validiteit van enquêtevragen naar stemgedrag. Haar onderzoeksinteresses zijn politieke representatie, politieke partijen, en kiesstelsels.

E.J. (Erika) van Elsas werkt als junior-docent aan de Universiteit van Amsterdam. Zij heeft een MSc in Latijns-Amerika Studies aan de Universiteit van Utrecht, en een MPhil in *Social Sciences* aan de Universiteit van Amsterdam. Als junior-onderzoeker aan de Universiteit van Amsterdam doet zij onderzoek naar electorale volatiliteit, de validiteit van de stemkeuzevraag, en onderwijsongelijkheid. Haar onderzoeksinteresses omvatten kiesgedrag, politiek vertrouwen en politieke ongelijkheid.

W. (Wouter) van der Brug is Hoogleraar Politicologie aan de Universiteit van Amsterdam. Hij doet voornamelijk comparatief onderzoek naar collectief politiek gedrag (met name kiesgedrag), rechtspopulisme, politieke communicatie, politiek vertrouwen, en politieke partijen. Hij publiceert regelmatig over deze thema's in internationale academische tijdschriften. In 2007 publiceerde hij de monografie *The Economy and the Vote* (met coauteurs Cees van der Eijk en Mark Franklin) bij *Cambridge University Press*, en was hij met Cees van der Eijk redacteur van de bundel *European Elections and Domestic Politics* bij de *University of Notre Dame Press*.

KIESKEURIGE KIEZERS

De Nederlandse verkiezingen zijn sinds 1994 de meest grillige van West-Europa. In 2010 veranderde 23,7% van de Tweede-Kamerzetels van eigenaar. Het vertrouwen dat Nederlanders hebben in de politiek schiet op en neer.

Wat is er aan de hand met de Nederlandse kiezer? Wat betekent de veranderlijkheid voor de kwaliteit van de Nederlandse democratie?

Volgens (oud-)politici en politiek commentatoren nemen kiezers hun rol niet serieus. 'De kiezers doen maar wat.' 'De Nederlandse kiezers lijken wel stuifzand. Ze waaien, met het geringste zuchtje wind, alle kanten op.' 'De kiezers zijn emotioneel, irrationeel of intuïtief'. Hun wispelturigheid zou de democratie bedreigen.

Maar is dat pessimistische beeld terecht?

Dit onderzoek laat zien dat dat niet zo is. Nederlandse kiezers zijn niet wispelturig maar kieskeurig. Zij veranderen weliswaar van partij, maar blijven trouw aan hun eigen opvattingen. Kiezers zijn gaan doen wat ze horen te doen: kiezen tussen alternatieven die het best bij hun voorkeuren passen. Verandering van partijvoorkeur komt onder brede lagen van de bevolking voor. Het meest veranderlijk zijn de middengroepen: de middelbaar opgeleiden, de middeninkomens, en de kiezers uit het politieke midden.

Er is geen sprake van een crisis van de Nederlandse democratie, maar een crisis van de gevestigde partijen die hun natuurlijke achterban verliezen.

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM